

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ЗЕМЕЛЬ
У МЕЖИРІЧЧІ ДУНАЮ ТА ДНІСТРА
У ДОБУ РОЗВИНЕНОГО ТА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»**

Виконав: магістрант 2 року Ist1-M22z групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Дудченко Максим Віталійович

Керівник: **Трубчанінов С. В.**,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
РОЗДІЛ 2. Історична доля теренів між гирлами Дунаю та Дністра наприкінці X – XV ст.	23
РОЗДІЛ 3. Формування земель краю наприкінці XV – середині XVII ст.	43
РОЗДІЛ 4. Становлення історичної області Бессарабія та особливості її розвитку.....	62
Висновки.....	76
Список використаних джерел і літератури	81

ВСТУП

Актуальність теми. Територія Південної Бессарабії (південь сучасної Одеської області) включена до складу України в 1940 р., і з того часу вже вісім десятиліть є її невід'ємною частиною. Вивчення історії українських земель між гирлами Дунаю та Дністра, які ще називають Українським Придунав'ям, довгий час знаходилося осторонь магістральних напрямків розвитку вітчизняної історичної науки. Так, історія межиріччя Дунаю та Дністра доби Середньовіччя та ранньомодерного часу розглядалася в контексті історії Молдови, Румунії та навіть Туреччини, без цілеспрямованої уваги до особливостей історичного процесу в цих землях. Неодноразові територіальні зміни в минулому призводять до плутанини та некоректності у вживанні назв Бессарабія, Південна Бессарабія, Буджак навіть у науковій літературі.

Хоча і сьогодні можна інколи почути, що Українське Придунав'я є «забутою землею», проте не можна не помітити відчутних зрушень у вивченні історії кочівників Північно-Західного Причорномор'я доби Середньовіччя, української народної колонізації та формування козацьких військ на території краю у ХІХ ст.

Українські степові терени північно-західного Причорномор'я, між гирлами Дунаю і Дністра та Чорноморським узбережжям, відіграють важливу роль у новітній історії України. У 2014–2015 роках Служба безпеки України викрила і розгромила декілька незаконних груп сепаратистів, які планували насильницьким шляхом встановити свою владу в окремих районах Одеської області України і проголосити «Бессарабскую Народную Республику» та «Народную Республику Буджак». З початком широкомасштабної рашистської агресії в 2022 р. Українське Придунав'я стало відігравати надзвичайно важливу роль транзитного коридору. Це ще більше актуалізувало інтерес до вивчення історії даного регіону України.

Об'єкт дослідження – політичні, економічні та демографічні процеси в добу Середньовіччя, які вплинули на формування унікального історико-географічного регіону в Дунай-Дністровському межиріччі.

Предмет дослідження – складання територіально-адміністративних структур та поселенської мережі в регіоні, соціально-економічний та культурний розвиток краю з кінця X ст. – до кінця XVIII ст.

Хронологічні рамки дослідження. За визначенням відомого французького історика Жака Ле Гоффа, який відстоює концепцію «довгого, дуже довгого Середньовіччя», від III до середини XIX ст. фундаментальні структури суспільства розвивалися дуже повільно. Науковець виділив декілька періодів, зокрема, XI – середина XIV ст. – «центральне Середньовіччя»; «від великої Чуми до початку XVI ст.» – пізнє середньовіччя; XVI – XVIII/XIX ст. – «після-середньовіччя» [76, с.13, 28-29]. Підмічені французьким дослідником особливості Середньовіччя в Західній Європі та відповідні хронологічні маркери добре корелюються з історією степового Північно-Західного Причорномор'я.

Нижня хронологічна межа дослідження – друга половина X ст., коли терени між гирлами Дунаю і Дністра потрапляють до сфери впливу Києво-Руської імперії. Верхня хронологічна межа – кінець XVIII ст. – початок періоду кривавого перерозподілу територій та знищення традиційного суспільного укладу у Надчорномор'ї.

Географічні межі дослідження охоплюють землі між гирлами Дунаю і Дністра до межі степової й лісостепової зон на півночі, та практично збігаються з південно-західною частиною сучасної Одеської області України.

Мета і завдання дослідження – вивчення історичних процесів у землях між гирлами Дунаю та Дністра з другої половини X ст. до кінця XVIII ст.

Завдання для досягнення поставленої мети наступні:

- окреслити історіографію та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати обставини включення придунайських теренів до сфери впливу Києво-Руської імперії;
- охарактеризувати суперництво і взаємодію Галицького князівства із південними сусідами;
- з'ясувати роль міст як осередків територіальних структур за часів перебування регіону в складі Золотої Орди;
- показати освоєння степової зони тюркськими племенами;
- охарактеризувати суперництво за Північно-Західне Причорномор'я між Болгарією, Молдовою, Угорським і Польським королівствами та Османською імперією;
- показати процес складання земель, демографічні процеси та розвиток міст за османського періоду.

Методи дослідження. Вибір основних теоретико-методологічних шляхів і методів вирішення завдань роботи визначався принципами історизму та об'єктивного підходу до висвітлення теми при поєднанні з загальнонауковим методом, зокрема із застосуванням систематизації, структурного аналізу та синтезу. При розв'язуванні конкретних дослідницьких завдань було використано історико-типологічний, порівняльний, діахронічний та синхронний, проблемний та інші методи. Їх сукупність стала підґрунтям для комплексного вивчення проблеми.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання при вивченні відповідних тем з історії України та історії міжнародних відносин.

Структура роботи визначається характером і сутністю проблем, метою та завданнями дослідження. Вона складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 91 сторінку, з яких 80 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури містить

108 найменувань опублікованих джерел, монографічної літератури, статей та інтернет-ресурсів.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографічна традиція вивчення історії земель межиріччя Дністра та Дунаю складає понад три століття. Європейські вчені започаткували свої дослідження з історії регіону ще у XVIII ст. В основному це були праці німецьких учених-енциклопедистів, молдовських і російських авторів, які стосувалися дотичних до історії краю тем.

Першим науковим твором про Молдавію був «Опис Молдавії» молдовського та російського державного діяча, вченого, композитора та письменника, господаря Молдовського князівства, Світлійшого князя Російської імперії та Священної Римської імперії, російського сенатора, таємного радника Дмитрія Кантемира (1673–1723). Твір був складений латиною 1714–1716 р., а надрукований вже після смерті автора німецькою мовою спочатку частково у 1769 р., а в 1771 р. вже в повному обсязі. У 1789 р. праця з'явилася в перекладі російською мовою. Автор на кількох сторінках описав окрему область Бессарабія, яка колись складала «третину Молдавії» та включала чотири частини: землі Буджацьку, Аккерманську, Кілійську та Ізмаїльську [16, с.183-184]. Д. Кантемир дав короткий історичний екскурс з посиланням на середньовічних істориків та хроністів: Яна Длугоша, Марціна Бельського, Станіслава Сарницького, Антоніо Бонфінія, Ганса Леунклавія, Матея Претора. Для нашого дослідження важлива інформація про поділ земель межиріччя, зафіксована Д. Кантемиром. Авторіві «Опису Молдавії» також належить одна з ранніх згадок про кочове населення Буджацького степу [16, с.184].

Дуже стислі відомості про Бессарабію викладені у «Лексиконі» 1746 р. російського історика В. Н. Татищева. Він чітко визначив окрему

турецьку область «над Чорним морем між гирлами Дунаю і Дністра», що має у складі «три санжиана» (санджака) [84, с.14].

Історію Бессарабії для енциклопедичного видання Антоніо Фредеріка Бюшинга «Великий землеопис» виклав німецький вчений, професор університету в Галле історик Йоган Тунманн. У його праці «Кримське ханство» (1777) є розділ IV «Кримська частина Бессарабії або Буджак». Це перший короткий історичний нарис заселення краю від фракійців по останню чверть XVII ст. Для Й. Тунманна притаманне уявлення про Бессарабію як відому з давніх-давен область у межах між Дністром та Дунаєм, Чорним морем та Молдавією. Назву області Бессарабія він пов'язував з «бессарабцями», що згадані у хроніці анонімного гнєздинського архідиякона XIV ст. під 1259 р. [27, с.52-57].

Й. Тунманн використав чимало історичних джерел. У першу чергу, це твори польських хроністів Мацея Стрийковського, Марцина Кромера, Мацея Меховського, Марцина Броневського та інших. Врахована також сучасна авторові література: згадана вище праця Д. Кантемира та описи купців-мандрівників Ніколаса Клеємана і Шарля Пейссонеля. Останні відвідали край у другій половині XVIII ст. Н. Л. Ернст у передмові до російського видання праці Й. Тунманна 1927 р. відзначив, що німецький вчений намагався надати нарису характер об'єктивного і аполітичного дослідження. Велика кількість дефектів, помилок, прогалин не применшувала, на його погляд, значення піонерської роботи Й. Тунманна.

Німецькому історикові належить перший докладний опис буджакців, як він іменував татарське населення степу, у підрозділі про материкові володіння кримського хана. Опис мав, скоріше, етнографічний характер. Автор виокремлював буджакців серед інших ногайців як носіїв більш високого рівня господарювання. Характеристика доповнена стислою історією попереднього населення Бессарабії до появи у XVI ст. ногайців. Останніх, як відзначив автор,

«зараз називають будшакськими татарами» і вони складають найзначнішу частину населення країни [27, с.52, 56].

Однак джерело, з якого Й. Тунманн узяв відомості про 30 тисяч астрахано-ногайських родин, які були переселені в Буджак османами та кримськими татарами у 1569 р., не вказано. Посилаючись на Д. Кантемира, він назвав ті ж два найвизначніших роди: Орак-огли та Орумбет-огли, які були в змозі виставити від 30 до 40 тисяч воїнів. За Й. Тунманном цифру 30 тисяч вказав наприкінці XVIII ст. й А. К. Мейєр [81, с.85]. Оскільки джерела більш раннього за Д. Кантемира не відомо, то саме там слід бачити початки такої традиції в історіографії.

Й. Тунманн назвав і стисло описав населені пункти Буджаку: Каушан, Буджак, «що був раніше головним містом ногайців в Бессарабії», Паланка, Татар Бунар, Тобак, Салкуца. Автор наголошував, що буджакці межиріччя Дністра та Дунаю відрізнялись від ногайців і не були дикою кочовою ордою. Вони мали власне управління – мурз, і були відповідні перед кримським ханом. Але при цьому зауважив, що у домашньому побуті, звичаях, мові та релігії вони все ж добре схожі з ногайцями.

Таким чином, працями XVIII ст., в яких йшлося про історію Бессарабії, започатковано перший етап вивчення проблеми, який можна визначити як протонауковий. У XIX ст. розпочався новий етап розвитку історіографії. Німецька традиція щодо земель межиріччя продовжилася у фундаментальній монографії австрійського історика Йозефа фон Хаммера «Османська імперія та країни під її володарюванням». Вона вийшла друком у Відні в 1815 р. та у Пешті в 1827–1828 рр. Події з історії краю в ній починаються з періоду оволодіння турками містами Кілією та Білгородом (Аккерманом). Автор звернув увагу на роль союзної кінноти кримського хана Менглі-Гирея, яка брала участь у взятті Білгорода. За Й. Хаммером, хроніст Шеадеддин повідомляв, що за таку значну допомогу султан Баязид подарував ханові золотий тюрбан і

землі. Але конкретних свідчень щодо самих земель Й. Хаммер не наводить. На доданій до роботи мапі № XIV (1400–1500 pp.), що складена А. Гаузе, Велика Волощина з Молдавією та Бессарабією мали назву Bessarabie. Його аргументація – відсутність назви Бессарабія в титулатурі румунських господарів – пізніше виявилась спростованою, бо такі випадки були виявлені. Взагалі в літературі та на мапах тих часів Малою Волощиною Bessarabie позначено землі від р. Прут до Нижнього Троянового валу. На мапі № XV (1500–1700 pp.) ця територія вже поіменована як Буджак, що відбиває погляди вчених XIX ст. [84, с.17].

Інтерес російської історіографії XIX ст. до вивчення проблеми значною мірою був викликаний включенням межиріччя Дністра та Дунаю до складу Російської імперії. Найпершою можна вважати популярну книгу молодого російського офіцера-картографа О. Ф. Вельтмана «Накреслення стародавньої історії Бессарабії» 1828 р. Видання не містить наукових даних, але його поява свідчить про інтерес, який пробудився у росіян до цих земель. Більш докладними є спроби Ю. І. Венеліна та А. О. Скальковського осмислити історичний шлях Бессарабії у другій чверті XIX ст. на основі нових джерел. А. О. Скальковський вказував, що Бессарабією, Бессарабськими степами письменники XVIII ст. називали «всі наші степи від гирла Дунаю до гирла Куяльника». У 1876 р. в Одесі вийшла праця з історії Бессарабії А. Накко. Цей автор вже однозначно вважав Бессарабією землю між Дністром і Дунаєм. Її назву він виводив з найменування племені бессів, як колись В. Н. Татищев. Однак у бессах він бачив бессенів – печенігів, разом із команами начебто заснувавших незалежне володіння «Земля Бессарабська» [84, с.17-20].

Іншу версію походження назви Бессарабія розробив наприкінці XIX ст. літератор та історик Б. П. Гаждеу в книзі «Етимологія Великої Румунії». Він пов'язував етимологію назви Басарабія з ім'ям румунської правлячої династії Басарабів. За його уявленням ім'я Басараб сягало в

дакійське минуле до роду Сараба і збереглося у формі бан-сераб, тобто бан (правитель) з роду Сараб, звідки Басараб. Б. Гаждеу вважав, що в якійсь період край належав династії Басарабів. Ця точка зору мала значний вплив на історіографію питання. Версію Б. Гаждеу підтримав професор Київської духовної академії М. І. Петров. На замовлення П. М. Батюшкова для книги «Бессарабія» (1892) він написав великий історичний нарис, який в історіографії часто приписують самому П. М. Батюшкову. У відповідності з версією Б. П. Гаждеу, М. І. Петров також пов'язував назву Бессарабії із родом Басарабів і Волощиною. У подальшому ця назва застосовувалась тільки до її південно-східної частини, яка спочатку відійшла до молдаван, а згодом – під турецько-татарську владу [87, с.88]. Розвиток краю, особливо міст, розглядається в нарисі М. Петрова, головним чином, у політичному аспекті, на базі відомих на той час джерел та літератури. Апарат книги містить понад чотириста посилань, що на той час виглядало як значне дослідження.

Роботи з історії кочового населення Бессарабії в цей період практично не з'являлися. Стислий нарис історії орд, у тому числі двадцять рядків із посиланням на «Опис України» Г. Л. де Боплана та «Записки» М. Мініха, дав у праці «Історія запорізьких козаків» у невеликій главі «Мусульманські сусіди запорізьких козаків» Д. І. Яворницький. Він писав: «Буджацька орда, яка зветься інакше Білгородська і Добруджанська, кочувала також за Бугом, поміж гирлами Дністра та Дунаю, від Аккерману до Кілії, у нижній частині Бессарабії...». Автор підкреслював виключно воєнний спосіб життя буджаків, які походили, на його думку, з кримських татар [101, с.320-321].

Українська історіографія впродовж XIX ст. практично не цікавилась історією регіону XV – першої половини XVII ст. У загальних працях присутні лише окремі згадки про татар Дунай-Дністровського межиріччя. Фактично першим, хто увів регіон в українську історію, був

М.С. Грушевський. У фундаментальній праці «Історія України-Русі» [59-61] його найважливішою оцінкою є визначення ролі міст Білгорода та Кілії в торгівлі України. У питаннях щодо розвитку краю український вчений широко користувався роботою румунського історика Н. Йорги.

Наукова розробка історії Бессарабії румунською історіографією була започаткована в кінці XIX ст. і позначена широкомасштабними публікаціями. Однією з перших стала монографія Н. Йорги «Історичне дослідження Кілії і Білгорода» 1899 р. У монографії досліджується період від античності до 1812 р. У додатку мовою оригіналу опубліковано близько сотні середньовічних документів з архівів Львову, Кракова, Кенігсберга, Венеції, Генуї – латиною, німецькою та польською мовами. Джерелами монографії слугували документи, чимало з яких було зібрано та видано самим автором. Праця Н. Йорги у вивченні історії регіону була продовжена І. Богданом, Н. Бретіану, І. Ністором. Ці книги містять огляд історії Бессарабії згідно з традиціями румунської історичної школи під впливом ідеї Великої Румунії. Повоєнні румунські історики активно досліджували середньовічну історію Молдавії. Так, проблематиці молдавських фортець XIV–XIV ст. присвячено статтю П. Діакону. У монографії К. К. Джуреску «Молдавські торги або міста і фортеці X – середини XVI ст.» побіжно висвітлена історія Кілії та Білгорода. Особливою увагою румунських істориків користувалася історія Кілії. Їй присвячені як окремі роботи, так і численні статті з історії міста у XIV–XVII ст. (праці П. Панаїтеску, Шт. Штефанеску, Ш. Папакостя та ін.), в яких розроблені воєнно-політичні аспекти історії міста, визначена його роль у міжнародних відносинах [44, с.9].

З сучасних праць румунських дослідників дотичні нашої проблематики є роботи Ш. Папакостеа про відносини генуезців і золотоординців [105] та І. Казан про картографування гирла Дунаю в XVI–XVII ст. [103].

Історія населення краю в радянській історіографії розглядалася стисло та епізодично в загальних роботах тільки з історії Молдавії. Найбільшу зацікавленість до теми виявляли молдавські науковці. Панування марксистської методології визначило звернення, головним чином, до соціально-економічної проблематики досліджень. Рання історія Кілії та Білгорода представлена Л. Л. Польовим у історико-географічних нарисах [89, с.65-69]. Окремі моменти з історії міст Кілії та Білгорода згадані у зв'язку із воєнно-політичними подіями в руслі молдавської історії [54; 86].

Матеріали з історії Кілії та Білгорода фрагментарно наведені в монографії П. П. Бирні, що присвячена молдавським середньовічним містам межиріччя Дністра та Пруту [44, с.118-206]. Виявивши регіональні особливості процесу утворення міст, автор стверджував, що шість з двадцяти трьох міст князівства Молдавії складали «міську мережу Дністровсько-Прутського регіону», а також об'єднану «оборонну систему Подністров'я проти вторгнення татар зі сходу» [44, с. 182].

Найбільш ґрунтовно історія півдня межиріччя Дністра та Пруту викладена в роботах І. Г. Кіртоаге. Автор дослідив адміністративно-територіальний поділ регіону в османську добу XVI – першої половини XVII ст. на базі документів, які раніше не використовувалися. Підсумком його пошуків стала монографія «Південь Дністровсько-Прутського межиріччя під османським володарюванням (1484 – 1595 pp.)». Автор простежив еволюцію соціально-економічної сторони життя краю та зазначив падіння рівня міжнародної торгівлі, дискримінацію християнського населення, стримування розвитку господарства [67].

З сучасних молдовських дослідників слід виділити М. Шлапак, яка вивчає оборонне будівництво Молдовського господарства. Одна з її

грунтовних праць спеціально присвячена фортеці в Білгороді-Дністровському [98].

Історія регіону також представлена в працях турецьких та болгарських істориків. Стан турецької історіографії відображений у монографії Г. Іналджика «Османська імперія. Класична епоха (1300 – 1600)» [33]. У ній наведені відомості про розвиток міст Білгорода та Кілії, головним чином, як торгівельних центрів. Турецькі медієвісти О. Л. Баркан, Г. Тунцер, М. Тайіб Гекбілгін, Юрдадін досліджували правове та економічне становище населення міст регіону. Кочове населення досліджено М. Гекбілгіном у праці «Турецькі номади, татари і юрюки у Румелії», що вийшла в Стамбулі у 1957 р. [84, с.31-32].

Чимало досліджень з історії Північного Причорномор'я публікують болгарські історики. Окремі статті та розділи в колективних монографіях присвячені проблемам середньовічної історії межиріччя Дністра та Дунаю. Ранні етапи історії Кілії відображено у колективній монографії 1981 р. «Болгарські середньовічні міста та фортеці». Е. Тодорова, яка опублікувала в ній нарис про Кілію до турецького завоювання, так і не зупинилась на складному питанні розпізнавання Кілії в дельті та Кілії лівобережній. Одночасно вона справедливо відзначила, що досі не зовсім зрозуміло, яку Кілію узяв приступом султан Баязид, що був прозваний сучасниками Лікостомським [84, с.32]. Відомий болгарський історик-медієвіст, доктор історичних наук Іван Ангелов Божилов (1940–2016) ґрунтовно дослідив написаний грецькою рукопис, відомий як «Записка Готського топарха», або «Анонім Газе» та аргументував, що описані там події мають відношення до території між гирлами Дунаю та Дністра та відбувалися в X ст. [40].

З українських видань радянського часу слід назвати том «Одеська область» з «Історії міст та сіл Української РСР», у якому дуже стисло представлена історія населених пунктів межиріччя Дністра та Дунаю. Зі спеціальних робіт – статтю А. Д. Бачинського та А. О. Добролюбського

про Буджацьку орду в XVI–XVII ст. Автори вважали буджацьких татар кочовими ногайцями, що оселилися у межиріччі Дунаю та Дністра у 20-ті рр. XVII ст. та заснували тут Буджацьку орду [38, с. 88]. Короткі, але змістовні довідки про міста Білгород, Кілію, Ізмаїл та країну Буджак навів Я. Р. Дашкевич у примітках до українського видання «Опис України» Г. Л. де Боплана 1990 р.

Значний доробок у другій половині 80-х рр. XX ст. у вивчення кочового населення Північно-Західного Причорномор'я здійснив А. О. Добролюбський. Зокрема, він проаналізував ряд археологічних пам'яток степової зони доби середньовіччя та пов'язав деякі з них з появою в регіоні ногайців. За автором, нащадки Малих Ногаїв переселились на захід наприкінці XV ст. [65, с.24-25], хоча це і розходилося з прийнятою у той час хронологією виокремлення Малих Ногаїв тільки після 1556 р.

Для сучасного етапу розвитку української історіографії характерне зростання уваги до українського середньовіччя, історії населення українського степу та запорозького козацтва. Міжнародний аспект діяльності українського козацтва, у тому числі його вплив на події у Дунай-Дністровському межиріччі в 60–90-х рр. XVI ст. представлений у монографічних дослідженнях С. А. Леп'явка [77]. Дослідження населення степу Північно-Західного Причорномор'я продовжили учні А. О. Добролюбського. Так, С. М. Гізер досліджує господарство буджацьких ногайців [53]. Об'єктом вивчення С. В. Паламарчук стало міське населення, становлення територіальних структур, тюрки Буджаку та загальні питання регіонального розвитку Дунай-Дністровського межиріччя [83-85].

Київський дослідник Б. Черкас вивчає кочівників Великого степу Європи часів пізнього Середньовіччя [97], А. Гордєєв – портолани, які містять важливу інформацію щодо узбережжя Чорного моря [55-58], О. Джанов – освоєння узбережжя генуезцями [64].

Відомий львівський дослідник, професор Л. Войтович (1951–2023) вивчав галицько-болгарські та галицько-візантійські стосунки [45-50]. Цією ж тематикою займається молода дослідниці О. Козачок [68-71].

Османістика стала предметом ґрунтовних досліджень науковця з Одеси О. Середи. Зокрема, у 2009 р. вийшла друком в перекладі болгарською його праця про Сілістенсько-Очаківський єялет у XVIII – на початку XIX ст. [92].

Джерела, які містять відомості з історії регіону, дозволяють поділити їх на чотири групи: писемні, археологічні, картографічні та нумізматичні.

Найбільше значення мають писемні джерела, які в свою чергу можна поділити на дві основних підгрупи: документальні та наративні. Документальні матеріали включають грамоти господарів Волощини та Молдавії, королів Угорщини та Польщі. У першу чергу, це договірні, наказні, жалувані грамоти; листування правителів; венеціанські та генуезькі документи XIV–XV ст., законодавчі (статути Генуї та Кафи), по друге – фінансові та комерційні, судові та нотаріальні. Сюди входять і османські документи: фермани султанів, берати та хюкми (регламенти), фінансові і податкові: кадастри, реєстри, торгові тарифи.

Особливу роль в публікації матеріалів зіграло видання «Записки Одеського Імператорського товариства історії та старожитностей» започатковане в 1844 р. Вже у першому томі вийшли «Турецькі акти, які зберігаються в Одеському міському музею» та «Витяги з турецьких рукописів товариства, що містять історію кримських ханів», підготовлені тюркологом А. Негрі [15]. Вони містять витяги з кодексу султана Сулеймана I щодо мита на кілійському й аккерманському ринках.

Одними з найбільш важливих документальних джерел з питання формування земель межиріччя Дністра та Дунаю є документи господарів

Молдавії та Волощини, зокрема, договірні та жалувані грамоти – «Грамоти XIV ст. Пам'ятки української мови» [9] та ін.

Інформацію про підлеглі тому або іншому правителю землі містять їх власні титули. Наприклад, угоди волоського господаря Івана Мірчі з польським королем Владиславом проти Сигизмунда угорського 1390 та 1403 рр., хрисовул волоського господаря Влада Дракула 1433 р. тощо.

Відомості про Білгород (Алба Кастро, Монкастро, Маврокастро та ін.) та особливо про його управління непрямо проглядаються в італійських документах XV ст.: венеціанських 1435 і 1463 рр. та генуезьких 1450 – 1470-х років. Вони доповнюються лапідарними написами XV ст. з Білгорода.

Загальне значення для розуміння епохи має «Книга законів султана Селіма I» [17, с.42-50, 60]. Ряд міжнародних угод опубліковано в збірнику документів та матеріалів «Османська імперія у першій чверті XVII століття», який підготували у 1984 р. Г.М. Ібрагімбейлі та Н.С. Рашба [25].

До другої групи, наративних джерел, відносяться: хроніки [8], «Літопис Самовидця» [19], слов'яно-молдавські літописи [26], турецькі літописи, твори сучасників – Д. Кантемира [16], П'єра Шевальє [31] та ін.

Анонімні автори молдавських хронік та літописів залишили записи про будівництво господарем Стефаном кілійської фортеці у 1479 р. [44, с.148]. Відомості про це збереглися у молдавсько-германській хроніці та Бистрицькому літопису. У слов'яно-молдавських літописах знайшов відображення факт захоплення Кілії та Білгорода султаном Баязідом II у 1484 р. та подальша доля мешканців Білгорода [26, с.52, 59, 61, 66, 72].

Частина наративних матеріалів була видана у збірці під редакцією В. Антоновича «Мемуари, які мають відношення до історії Південної Русі». У першому томі 1890 р. поміщено витяги з творів Михайла Литвина, Блеза де Віженера, Леонарда Горецького, щоденника Еріха

Лясоти [21, с.6-190]. У другому томі 1896 р. – з «Історії Хотинського походу» Якуба Собеського та «Відомостей про похід до Криму Михайла Дорошенка у 1628 р.» [22, с. 46-167].

Окремо виділяються описи: «Житіє Іоанна Нового» Григорія Цамблака [29]; «Описи Татарії» Марцина Броневського [5], Емідео Дортеллі д'Асколі [11], «Опис України» Гійома Левассера де Боплана [4]. До цього ж виду можна віднести книги подорожей та записки мандрівників: «Книга подорожі» Евлія Челебі [30], «Подорожі антиохійського патріарха Макарія...» Павла Халебського [1-2] та ін.

Найбільш ранні уявлення про окрему область Бессарабія відзначаються в анналах Станіслава Сарницького «Походження та діяння поляків та литовців» 1587 р., в італійця Джованні Ботеро Бенезе, автора праці «Загальні відношення» 1591 р., у німецького історика Ганса Леунклавія в «Анналах османських султанів» 1596 р. Ці автори чітко локалізують область Бессарабія на північно-західному узбережжі Чорного моря між гирлами Дунаю та Дністра, поза територіальним її зв'язком з Волощиною [87, с.91].

Специфічним джерелом є пізні молдавські авторські літописи, так зване «боярське літописання». Кілія та Білгород згадуються в Григорія Уреке в «Літописі Молдавської землі» першої половини XVII ст. та в Миколая Костіна в «Літописі Молдавської землі від створення світу до 1601 р.» [84, с.46].

З агіографічної літератури інтерес для історії Білгорода являє «Житіє Св. Іоанна Нового», укладене Григорієм Цамблаком на початку XV ст. [29, с.149-160]. Без огляду на те, що події, які описані в житті, мають відношення до першої половини XIV ст., у ньому міститься важлива і для XV ст. інформація про чорноморські порти, торгівлю, про міську структуру Білгорода.

До найбільш змістовних джерел з історії регіону відносяться нотатки мандрівників. Умовно вони розподіляються на дві групи – описи

людей, які особисто побували в краї та залишили свої мемуари та записи авторів, що не відвідували краю, але мали про нього уяву. Через Білгород пролягав шлях на Схід багатьох мандрівників. Два тижні по дорозі до Константинополя провів у місті в 1419 р. диякон Троїце-Сергієвого монастиря Зосима [18, с.121]. Записи про відвідування Білгороду у Волощині проїздом на Близькій Схід у 1421 р. залишив посланник бургундського двору, згодом канцлер Бургундії та камергер, Гиллеберт де Ланнуа. Він відзначив назву міста – Manchastro або Bellegard, склад його населення, підлеглість юрисдикції молдавського господаря, а також будівництво подільським воєводою Гедигольдом тут фортеці [6, с.439].

У першій половині XVI ст. край був обійдений увагою мандрівників, вочевидь, унаслідок нестабільності ситуації через військові дії. Та в останній чверті століття становище змінилося. Збереглися записи польського посла Андрія Тарановського, що проїздом відвідав Кілію у 1570 р., нотатки англійського купця Джона Ньюбері (1582 р.) та єзуїта Джуліо Манчінеллі (1582–1586 рр.). Інформативний опис Аккерманської землі в 1585 р. залишив французький мандрівник Франсуа де Паві сеньйор де Фуркево. У 1580–1590 рр. край відвідав італійський дипломат Джиованні Ботеро Бенезе, який потім визначив Бессарабію як область в межах річки Дунаю та Дністра на березі Чорного моря. Про свої походи 1594–1595 рр. повідомляв у листі до польського короля Сигізмунда Вази ватажок козаків Северин Наливайко [84, с.51].

У XVII ст. кількість мандрівників, які відвідали край, значно зросла. Італійський чернець Нікколо Барсі да Лукка описав поїздку 1633 р. до гирла Дунаю. Російський старець Арсеній Суханов по дорозі на Схід за рукописами в 1651 р. провів у Кілії п'ять днів та у своїх нотатках описав місто та міські будівлі. Повз міста краю Рен, Ізмаїл, Кілія в 1658 р. пролягав шлях на батьківщину, у місто Халеб,

антиохійського патріарха Макарія, подорож якого докладно описав архідиякон Павло Халєбський [1-2].

Особливо змістовні мемуари османського сановника Евлія Челебі, який тричі відвідав край – у 1657, 1569 та 1665–1666 рр. Не дивлячись на певні особливості цієї праці та стиля автора, за «Книгою подорожі» можливо реконструювати ряд історичних фактів та подій, історію населених пунктів, диференціювати степове населення тощо [30].

До праць авторів, які не були в краї, слід віднести «Опис України» Г. Л. де Боплана. Опис був створений за відомостями, здобутими ним протягом 1630–1648 рр. під час перебування на службі в польського короля в якості інженера-фортифікатора. Г. Л. де Боплан дав стислий опис окремої провінції Буджак та її міст й населення [4]. П'єр Шевальє за матеріалами своєї польської подорожі 1646 р. описав історію війни козаків проти Польщі, яка була видана в 1663 р. Інтерес у плані порівняння, являє собою його опис Малої Татарії, до якої належав Буджак – «тобто країна між Доном та Борисфеном» [31].

З історії степового населення письмових джерел збереглося мало. Перші офіційні матеріали про буджацьких татар були складені у XVIII ст. Це «Записка про походження єдисанських, буджацьких та єдичкульських татар», приведена А. Д. Бачинським та А. О. Добролюбським за фондом «Єдісанські справи» Архіву Зовнішньої Політики Росії [38, с. 88]. Певна інформація є також у книгах «Український степовий кордон у середині XVI століття» (Спогади Барського старости Бернарда Претвича) [28] та «Хроніка про татарську землю» Алессандро Гваньїні [8].

Картографічні джерела складають окрему групу матеріалів. В італійських портоланах XIV–XV ст. у регіоні вказані портові населені пункти узбережжя Чорного моря: Лікостомо, Лакастро, Фальконара, Саліна, Монкастро. Мапа фра Мауро 1459 р. описувані землі визначає як «Мала Волощина». Вперше назва області Бессарабія позначена на «Масі

Молдавії» Георга Рейхерсторфа 1541 р. Безумовно, що автор вже знав про існування Бессарабії у цьому регіоні.

Наступним виданням, де вказана Бессарабія, є мапа «Польша та Угорщина» німецького географа та картографа Себастьяна Мюнцера з його «Космографії» 1540 р. (або 1550 р.). Бессарабія в нього розміщена між дельтою Дунаю, оз. Росоне (оз. Ялпуг) та оз. Обідове (Дністровський лиман). На «Мাপі України» Г.Л. де Боплана назва Бессарабія відсутня, а її територія позначена як Буджак (Budziak). Схоже, що це одна з найперших згадок Буджаку в картографії. Бопланом також було складено окрему мапу Буджака «План турецької провінції, яка має назву Буджак, багатої різним птахом та звіриною, а також прекрасними лісами».

З кінця XVII та у XVIII ст. область Бессарабія присутня на багатьох європейських географічних мапах. Назвою Бессарабія позначено територію межиріччя Дністра та Дунаю на мапі Н. Сансона «Панування Турецької імперії в Європі» 1696 р. В її південно-східній частині виокремлено землю «Буджацьких татар». Бессарабія позначена на «Мাপі України» М. Штеттера. На «Мাপі України» Й.-Б. Гомана назва Бессарабія продубльована назвою «Буджацька Татарія» [7].

Таким чином, на більш ранніх мапах XV ст. Дунай-Дністровське межиріччя позначено як Волощина або Мала Волощина. На всіх мапах, починаючи із мапи С. Мюнцера, області Бессарабія відповідає південно-східна частина межиріччя. На базі видань саме С. Мюнцера Бессарабія, нарівні із такими областями як Поділля, Волинь, Трансільванія, Молдавія, Волощина та іншими увійшла до картографії Європи.

Географічні мапи XVI – XVII ст. містять не тільки інформацію про час та місце появи причорноморської області Бессарабія. Вони надають змогу проаналізувати мережу населених пунктів та дозволяють поставити область в той або інший ряд значимості земель у залежності від шрифту, яким набрані назви. У цілому вони відображають

становлення та зміни уявлень про Бессарабію. Картографічні джерела заповнюють прогалину в джерельній базі між відомостями початку та кінця XVI ст. [95].

Археологічні матеріали знайшли своє узагальнення в працях сучасних дослідників, а також в опублікованих замітках місцевих вчителів, які наприкінці XIX ст. збирали дані по історії краю [3].

Нумізматичні матеріали публікуються в різного роду довідниках. Зокрема, для нашого дослідження має значення публікація італійського нумізмата Дж. Лунарді, яка присвячена карбуванню монет у генуезьких колоніях. В різний час карбувалися монети в генуезьких колоніях у Північно-Західному Причорномор'ї: Вічін, Кілія, Лікостомо, Монкастро/Аспрокастрон [32, с.139-144].

Таким чином, початковий етап дослідження проблеми представлений роботами XVIII ст. і може бути визначений як протонауковий. У XIX ст. почалось наукове вивчення проблеми. Широкомасштабна публікація джерел наприкінці XIX ст. визначила початок та характер третього етапу розвитку історіографії проблеми. Панування марксистської методології становить сутність четвертого етапу, що припав на роки після Другої світової війни. Першість у дослідженнях цього періоду належала радянським, зокрема, молдовським історикам. П'ятий, сучасний етап розпочався в 90-і роки XX ст. Зацікавленість до проблеми виявляють не лише історики України, але й Молдови та Румунії.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ТЕРЕНІВ МІЖ ГИРЛАМИ ДУНАЮ ТА ДНІСТРА НАПРИКІНЦІ X – XV СТ.

Південно-Західна Україна – велика степова зона між ріками Інгульцем та Дунаєм, що прилягає до Чорного моря. У науковій літературі вона розглядається як окремий географічний регіон – Північно-Західне Причорномор'я з характерними особливостями розвитку. Якщо Україна, за словами Я. Р. Дашкевича, була «уособленням Великого Кордону» [63], то цей регіон був кордоном Серединної Європи та світу Сходу. У добу середньовіччя для країн Заходу він сам вважався Сходом та належав до сфери впливу Візантії. Пізніше, ставши частиною монгольського Улусу Джучи, він зазнав східного впливу в ще більшій мірі. Лише з кінця XIV ст. територія від Дністра до Дунаю на недовгий час – менше сотні років – стала частиною Серединної Європи. А потім знову відійшла до Сходу, як частка Османської імперії, на три із зайвим століття.

Вже два століття точиться дискусія щодо достовірності та інтерпретації анонімного історичного документу неясного походження грецькою мовою, який має умовну назву «Записка готського топарха» (лат. *Toparcha Gothicus*), або «Записка грецького топарха», або «Анонім Газе». Твір являє собою дорожні нотатки візантійського чиновника – топарха (хоча цього титулу в тексті немає), який наприкінці X ст. із загоном воїнів проїжджав через пониззя Дніпра. У візантиністиці поширена думка, що «Записка» є фальсифікатом XIX століття, сфабрикованим її публікатором Карлом Бенедиктом Газе, французьким візантиністом німецького походження, який збирав матеріали до історії Росії за дорученням російського канцлера графа Румянцева. Зокрема, в опублікованому ним грецькою мовою творі Лева Діакона (1819) з

латинським перекладом (перший російською переклад цього видання було здійснено в 1820 р.) у пояснювальних примітках і було вміщено «Записку», також із паралельним перекладом латинською мовою. Назва «Записка готського топарха» (Torparcha Gothicus), нині прийнята в науці, була вперше запропонована відомим дослідником А. А. Куніком у 1874 р.

Газе стверджував, що «Записка» була знайдена ним в одному кодексі, який перебував деякий час у Національній Паризькій бібліотеці. Цей кодекс належав до трофеїв епохи революційних і наполеонівських війн, тому після трактатів 1814 і 1815 рр. разом із іншими такого роду раритетами був повернутий попереднім господарям. Припускали перебування рукопису у Венеції, Мюнхені, Гайдельберзі та ін. великих архівосховищах [39; 42].

«Записка» складається із трьох невеликих фрагментів, записаних на порожніх сторінках візантійського кодексу X ст. Фрагменти, за словами Газе, виглядали як чернетки дорожніх нотаток. Розповідь ведеться від першої особи. Датується Записка зазвичай кінцем X – початком XI ст.

У першому фрагменті описується важка переправа через Дніпро групи озброєних людей на човнах, коли річка неспокійна та сповнена льодоставу. Через льодостав довелося їм довго чекати замерзання річки і потім уже переправлятися верхи на конях. Прибули в село Боріон, де відновили свої сили, а потім через завірюху необхідно було затриматися на деякий час. Передбачалося дійти Маврокастро́на. Автор «Записки» за допомогою спостережень за зірками пророкував далі погану погоду (яка і сталася):

Після тривалої затримки мандрівники вирушили далі у супроводі місцевих жителів. Однак через труднощі під час подолання шляху провідники пішли додому. Шлях був важким не лише через холодну погоду, а й через пересування по ворожій землі.

У другому фрагменті йдеться про вимушену війну з варварами, оскільки вони чинили пограбування та вбивства в навколишніх землях. Раніше вони були справедливішими, через що до них приєднувалися народи та міста, але в даний момент вони не щадили нікого: «вони зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було зовсім розорено не менше п'ятисот». Варвари наближалися до області, над якою був поставлений автор «Записки». Він намагався мирно врегулювати ситуацію, але війна з ними була неминуча. Варвари (вершники та піхота) увірвалися на його землю на початку зими, але з першого натиску її не вдалося завоювати. Після кількох боїв автору довелося відступити і оселитися в Кліматах. Там ним була збудована фортеця.

У третьому фрагменті йдеться про будівництво фортеці, яка була поспішно зведена та оточена ровом. Знову подається інформація про боротьбу з варварами. Автор зазначає наявність у них понад ста вершників, понад 300 пращників та стрільців. Під час затишшя відбулися збори старійшин, на яких було вирішено піти під владу могутнього правителя, який жив на північ від Дунаю. Авторіві «Записки» і було доручено вирушити до цього сильного правителя. Той прийняв його гостинно, і після розмови вирішив віддати всю владу над Кліматами авторіві «Записок», та до цього ще подарував йому одну область та щорічний дохід від своїх земель.

Науковці висловлювали різні гіпотези щодо того, хто є оповідачем, його підданими, ворожими варварами та дружніми варварами (на чолі з сильним правителем), а також де знаходяться згадані у «Записці» Клімати та Маврокастрон. Найбільшого поширення набула версія, що дружні варвари – це русь на чолі з київським князем – святославом або Володимиром [78]. Володіння оповідача пов'язують найчастіше із Кримом. Менш популярною є думка, що приурочує місце дії до Бессарабії, а могутнього правителя ототожнює з болгарським царем Симеоном або Самуїлом.

Сучасний український дослідник з Канади І. Шевченко дійшов висновку про те, що рукопису «Записки» ніколи не існувало, а її текст є фальсифікатом Газе, виготовленим для Румянцева, який був зацікавлений у російських історичних сюжетах і готовий був щедро платити за них. Серед багатьох істориків, які підтримують позицію І. Шевченка, варто назвати член-кореспондента НАН України О. П. Толочка. Саме тому в більшості сучасних історичних робіт інформацію із «Записки», як правило, не використовують.

Але не все історичне співтовариство визнало «Записку» вигадкою. Наприклад, відомий російський історик А. Сахаров у своїй праці «Дипломатія Святослава» доводить, що описані події відбувалися в Криму, а могутнім повелителем варварів був князь Святослав [91]. У болгарського дослідника Івана Божилова були свої ґрунтовні аргументи. Під час наукового стажування в Парижі на початку 1970-х років він особисто знайшов і докладно вивчив «Записку». Дослідник стверджує: автором «Записки» є візантійський стратег, яких управляв областю Західна Месопотамія між гирлами Дунаю та Дністра; варварами, що нападали – болгари та печеніги; могутнім правителем на північ від Дунаю – болгарський цар Самуїл, держава якого розкинула свої кордони далеко на північ від Дунаю [40, с.129-130].

Оскільки існує мало джерельних даних щодо історичної долі нижньодунайських земель в добу середньовіччя, варто в цьому контексті поглянути на міждержавні стосунки. Так, у сучасній історіографії можна виділити кілька версій поглядів на сусідство Візантійської імперії та Галицького князівства у середині – другій половині XII ст. За першою, вони були сусідами й у зв'язку з цим активно співпрацювали (Леонтій Войтович, Геннадій Літаврін). За другою – Візантію та Галицьке князівство розмежовувало «поле Половецьке» (Михайло Бібіков, Ігор Князький, Александру Мадгеару) чи Берладське князівство (Олег Іоаннісян), або ж територія, яка нікому не належала, – «вольниця»

(Микола Котляр). За третьою версією, Дунаєм проходив візантійсько-галицький кордон, проте ні Константинополь, ні Галич не мали постійного контролю над Подунав'ям (Петро Мутафчієв, Олександр Головка, Олександр Майоров) [70, с.64.]

Нижнє Подунав'є зіграло важливу роль у відновленні болгарської державності наприкінці XII ст. Утворення Другого Болгарського царства та зосередження на Нижньому Дунаї значної кількості половців призвело до заворушень на Балканах. Те, що болгари зуміли організувати повстання, заручитися підтримкою кочовиків і здійснити кілька походів, загрожуючи навіть Константинополю, послабило вплив Візантії на цих теренах, а згодом призвело до втрати її контролю над Нижнім Подунав'ям. Бродники восени 1186 р. в ході повстання, та, як засвідчують джерела, ще кілька разів упродовж першої третини XIII ст. надавали військову підтримку болгарам. Хоча, вони – «тавроскіфи» нижньодунайських земель – перебували під впливом Галицького князівства, неможливо довести, що їх участь була ініціативною галицького князя. Надання болгарам допомоги мало укріпити русько-болгарські відносини. Окрім половецької присутності, підтримувати владу над Подунав'ям на межі XII–XIII ст. Галицькому князівству заважала політика Угорщини, спрямована на заволодіння Східним Прикарпаттям. Візантійсько-галицькі відносини після Романа Мстиславовича не мали розвитку. Зважаючи на розпачливе становище після 1204 р., імперія намагалася утримати зв'язок із Київською митрополією як, мабуть, останнім важелем впливу на той час [69, с.146].

Результатом активної політики галицьких князів щодо Нижнього Подунав'я та підтвердженням даних «Слова о полку Ігоревім» вважають «Список руських міст далеких і близьких» Воскресенського літопису з даними станом на XIV ст., де руськими названо окремі болгарські та волоські міста. Існує версія, що деякі болгарські міста в усті Дністра і на Дунаї віднесені до руських через пам'ять про участь русів у недавніх

болгарських справах. Хоча належність цих міст до Галича також часто оскаржують, існують інші докази галицького впливу на ці території. Використання руської мови у молдавському справочинстві пояснюють впливом Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства. За вірменським документом 1388 р., на той час затверджено вірменського єпископа, якому підпорядковувалися парафії у Сереті, Сочаві, Молдавії та Ботині на території Румунії. У XIV ст. з'явився, як видається, вимовний термін Русо-Влахія. На думку Ігоря Скочилися, «традиційний в актах Великої Церкви грецько-візантійський термін Ρωσοβλαχία позначав не тільки і не стільки багатоетнічність регіону та його політичну належність у минулому до Русі, як, природно, внаслідок походження, – юрисдикційну підпорядкованість місцевих структур Православної Церкви Галицькій кафедрі». Дослідник також привернув увагу до дуже цікавого моменту – представники Анжуйської династії у XIV ст. йменували себе не монархами Молдавії, а титулом «короля Галичини, Володимерії, Куманії та Болгарії» [70, с.71; 93].

Відомості з історичної географії краю періоду пізнього середньовіччя, які збереглися в письмових джерелах та картографії, обмежені. Чорне море за давньою античною традицією іменували Понтом Евксинським або просто Понтом. Також поширено застосовувалась латинська назва Mare Maurum, Mare Majus, Lo mar Mao, Mar Maјore – староіталійською. Звідси можлива інтерпретація назви Білгорода – Маокастро в значенні не «чорний» замок, а «чорноморський». Історіографія питання щодо назви Білгород приведена в А.Л. Бертьє-Делагарда [39, с. 5].

Індоевропейські назви рік Дунай та Дністер у тюркському варіанті звучали як Туна і Турла, витоки цих назв походять з куманського періоду та ще раніше. Дністровський лиман отримав назву озеро Відове або Обідове, у зв'язку із легендою про перебування в цих місцях на засланні римського поета Публія Овідія Назона. Михалон Литвин у

середині XVI ст. писав: «Устє Дністра зветься Відовим (озером) за ім'ям поета Овідія...» [21, с. 51]. У тюркському варіанті це ж озеро називали Богаз (тобто лиман). Лиман мав два гирла: східне Очаківське та західне – Царьградське, що складали устя Дністра.

На старовинних мапах чітко нанесено озеро, що іменується *Vesore lacus* в одних, або *Rosone lacus* в других. Його можливо ідентифікувати з оз. Ялпуг. Середньовічних згадок назв невеликих річок за рідким виключенням у джерелах не збереглося. Так, р. Алкалія звалася Карадере. Проте існує точка зору, згідно якій більшість з них отримали свої тюркські імена саме в цю добу.

Що ж являла собою територія межиріччя Дністра та Дунаю на початку XV ст.? Перше, що слід відзначити, у адміністративно-економічному аспекті вона не була єдиною землею. Розвиток краю проходив у низовинах рік Дністра та Дунаю, розділених степом. Місто Білгород на березі оз. Відово разом з округою було єдиним самостійним центром, вочевидь, під протекторатом молдавського воєводи. Наприкінці XIV – початку XV ст. цей район носив назву Параталасія (Параталафія) чи Помор'я [43, с. 115].

Близько 1315 р. спалахнув конфлікт між генуезцями та болгарами. Лігурійська республіка, отримавши відмову болгар прийняти їхні умови та надати компенсацію на користь генуезців за збитки, яких вони зазнали в Маокастро (Білгород?), проголосила заборону на торгівлю з Болгарією. Сам цар і всі його піддані могли піддатися репресіям з боку генуезців, які були уповноважені на це своєю метрополією. Ні причини конфлікту, ні його наслідки з джерел не відомі. Однак безсумнівно, що суперечка між двома супротивниками була дуже гострою, оскільки вона продовжувала отруювати відносини між генуезцями та державами, які послідовно контролювали західне узбережжя Чорного моря, аж до кінця XIV ст. Так, господарі Добруджі «деспот» Добротич та його син Іванко чинили стійкий опір генуезцям, атакуючи їхні кораблі на шляху Кілія

(Лікостомо) – Константинополь (Пера) і навіть час від часу здійснюючи напади. проти генуезьких торгових постів у гирлі Дунаю. Але врешті 1387 р. Іванко капітулював, прийнявши умови генуезців. Мирний договір, до якого його змусили, фактично освятив привілейований режим, який Генуя давно намагалася встановити на всьому північнопонтійському узбережжю, яке раніше належало Золотій Орді [105].

Іншим, менш значним центром причорноморського регіону була Кілія на острові в дельті Дунаю [104]. Її володіння на лівому березі Дунаю могли виникнути приблизно наприкінці першої половини XV ст. В їх числі кілійське поселення, яке було обнесене фортечною стіною в 1479 р. Так разом із фортецею з'явилася Кілі Нова.

Щодо населених пунктів степової частини, інформація практично відсутня, як історико-географічна, так і археологічна. У південно-східній частині межиріччя, що прилягає до морського берега, в італійських портоланах XIV ст. наявні пристані Саліна, Фалконара, Лакастро та ін. Імовірно, вони пов'язані із видобутком солі. В епоху середньовіччя чимало земель залишалося незаселеними – на мапах тих часів вони відмічені як «Loca Deserta» (пусте місце). За межами міст з їх округою панувала дика природа, особливо у степу. Показова у цьому відношенні назва мапи Г.Л. де Боплана: «План турецької провінції, що називається Буджак, багатої на різне птаство й звіра, а також прекрасні ліси» [61, с. 62].

За наративними даними в краї переважав степ, у якому паслися табуни здичавілих коней. Полювання місцевих жителів описав Й. Тунманн: «...восени, коли земля болотиста, ловлять їх (коней) живими або вбивають». Він же продовжив: «Дикі барани водяться й тут. Іноді зустрічаються буйволи; бізони ж більш звичайні. Олені, дикі кози, лисиці, рисі, вовки та зайці трапляються у великій кількості» [27, с.53]. Описуючи Буджак, Й. Тунманн згадував про суцільну рівнину, без гір та

лісів, але із надзвичайно родючим ґрунтом, з високою травою. «У літні спекотні місяці відчувається велика нестача води. Навіть найбільша річка у цій місцевості, Когильник, тоді пересихає, і часто через брак води худоба буджацьких татар гине від спраги. Восени ж, коли настає дощова пора року, з'являється раптово незліченна множина струмків, які перерізають країну. Усе тоді вкривається болотами та калюжами» [27, с.52].

Павло Халебський описав піщані пустелі, бачені ним нижче Ізмаїла, а Евлія Челебі увічнив «страшну долину Камр-ал-Кум» – безплідні піски на захід від Аккерману [28, с. 38-40].

Міста Кілія та Білгород мали відношення до монгольського Улусу Джучі – західної частини величезної імперії Чингізидів. Білгород у гирлі Дністра був одним з розвинених торгово-ремісничих та адміністративних центрів західної окраїни монгольської держави Улусу Джучі. В арабських авторів першої третини XIV ст. місто відоме під назвою Акджа-Керман. З тих часів воно отримало східну назву Аккерман. У 70 – поч. 80-х рр. XIV ст. ординці втратили свої позиції в регіоні. Їх маси відійшли переважною частиною за Дністер, на Схід, і частиною на південно-західній напрямок у Добруджу. П. Бирнею висловлено припущення, що Білгород у 1366 р. уже не був підпорядкований ординцям [44, с.112].

На початок 80-х років відомий правитель «Костя-волощанин», що автономно володів Білгородом та його округою принаймні з 1382 р. До володінь Костя відносять південно-східну приморську частину краю, яка мала назву Параталасія [43, с. 114]. Судячи з приведених П. Бирнею матеріалів, Костя не мав князівського достоїнства, не був воєводою, однак займав високе положення. Джерела називають його Костя-Витязь. В 1399 р. його ім'я згадується в молдавських грамотах Юги-воєводи. У 1402 р. Костеві було доручено замирити молдавського господаря Олександра Доброго з польським королем Владиславом [44, с.112].

П. Бирнею також висловлено припущення, що саме Костя побудував за господаря Югу першу білгородську фортецю в 1399 р. [43, с.114].

Автономне становище Білгорода проявилось у випадку вивозу Олександром (Добрим) у 1402 р. мощів Св. Іоанна Нового до Сучави (звідки їх вивіз король Ян Собеський наприкінці XVII ст.). У цьому разі господарю довелося просити дозволу на вивіз у муніципальної влади. Права Олександра на місто підтверджує торговий привілей 1408 р. За ним молдавський воєвода надав право безмитної торгівлі львівським купцям у Білгороді, разом з іншими своїми містами. Про певні відношення цього ж правителя до Білгорода свідчить й трактат від 15 березня 1412 р., який було укладено в Лубовла (м. Альтлюбляу). За ним королі Сигізмунд угорський та Владислав польський домовились про те, що у випадку непокори їм Олександра – васала польського короля, Білгород перейде у власність Владислава. Сигізмунд претендував на Кілію.

Домагання ці не послаблювалися протягом усього XV ст. У його середині плани загарбання Кілії та Білгорода омріявав король Казимир IV. Він мав намір відсунути кордони Польщі до Дунаю [43, с. 119].

Молдавським воєводам довелося відстоювати Білгород протягом усього терміну свого володарювання в місті та краї. Про нестійкість становища Олександра в Білгороді у першій чверті XV ст. говорить спроба султана Мехмеда відібрати його влітку 1420 р. Однак відомо, що цей акт завершився невдачею османського флоту. Знову в руслі османської міжнародної політики причорноморські міста Кілія та Білгород опинилися вже у другій половині XV ст. Безумовно, на тлі значних перемог, що поклали до ніг Мехмеда численні землі, походи до Північного Причорномор'я були не настільки значні. Турецька військова експедиція 1454 р. мала за мету збір данини з генуезців. Це сталося внаслідок конфлікту республіки Сан Джорджо з османцями. У середині

XV ст. Османська імперія тиснула на чорноморські генуезькі колонії, у тому числі на Кафу. Збір данини вирішили розпочати з підлеглих Кафі білгородських генуезців. Результат акції невідомий. Проте в «Статуті Кафи» зафіксовано, що у липні 1454 р. турецький флот (56 бірем) стояв біля Кафи на якорі. Але обмежившись двома невдалими вилазками до міста, пішов. Аналогічна ситуація могла статися і в Білгороді. Про облогу або штурм мова не йшла. Сама акція була спрямована ані супроти молдавського господаря, ані супроти міста, а виключно проти генуезців. Незабаром, налагодивши стосунки з Молдавією, султан Мехмед уклав у 1456 р. угоду з воєводою Петром Ароном. За нею білгородським купцям були надані торгові пільги в османських містах Адріанополі, Бурсі та Константинополі. Мехмед знову зажадав данини, коли до влади у Молдавії прийшов Стефан III, бо той з 1473 р. припинив її сплату. До того ж султан додав вимогу здати міста Кілію та Білгород.

Поруч із Кілією, ближче до моря, на підмурках старого візантійського укріплення приблизно в цей час було розбудовано генуезьку колонію Лікостомо. Вона позначена на багатьох морських мапах XIV–XVII ст. Поселення колоністів захищав гарнізон військової фортеці на чолі з губернатором. Згідно джерел у «граді Лікостомо» знаходилися лоджія, склади, дві католицьких церкви Св. Франциска та Св. Домініка. Проте деякі вчені вважають, що мова йде про ту ж саму Кілію. Остаточного вирішення цього питання ще не знайдено.

Деспот Добруджі Іванко Маркович Добротич став васалом султана Мурада, і у 1390 р., ймовірно, полишив престол. Добруджею, з угорської протекції, заволодів волоський воєвода Іван Мирча, деспот землі Добруджи та пан Тристри (Силістри). В 1393 р. у Подунайській Болгарії було встановлено пряме османське правління. Івана Мирчу було вигнано із Силістри та Добруджі [33, с. 25].

Волоський господар Мирча остаточно позбувся добруджинських володінь, якими правив знову за домовленістю із султаном, ще у

другому десятиріччі XV ст. За різними даними в 1416, або 1417, або в 1419 р. Остання дата пов'язана з військовою акцією османів проти Мирчі, під час якої і було захоплено Добруджу [33, с. 235]. Невідомо, чия ж була в цей час Кілія.

За яких обставин Кілія перейшла у володіння молдавського воєводи Олександра у 1426(7) р., невідомо. Та він володів нею кілька років. У період хаосу, що наступив по смерті Олександра у 1432 р., його син Ілляш у 1435 р. передав Кілію брату Стефану (у подальшому Стефану II) [44, с.109]. Той у 1447 р. був убитий, та восени 1448 р. новий господар Петро II передав Кілію угорському правителю Яношу Хуняді, як вдячність за допомогу в отриманні престолу.

У цьому ж році султан надіслав 65 кораблів з військом, щоб захопити Кілію, але угорський гарнізон відбив напад. Молдавський воєвода Стефан прагнув повернути здобуте його дідом місто. В хроніці згадується, що в 1456 р. Стефан обложив фортецю і «начаша рвати град келийский и тако рваша вес день». Захопити фортецю тоді не вдалося. У 1465 р. після символічної одноденної облоги ворота фортеці були відкриті зсередини і Стефан оволодів Кілією. Король Матяш не забув про втрату Кілії і в 1467 р. здійснив похід на Молдавію, але потерпів поразку [44, с.69].

Білгород увійшов до сфери молдавської державної політики на межі XIV та XV ст. Але чужорідна для Молдавії структура міста гальмувала його активне опанування. Пристосувавшись до неї, молдавські правителі розтягнули процес інтеграції міста до своєї держави на тривалий термін. Кількість держав-претендентів на володіння цим містом була трохи меншою, ніж у випадку з Кілією. Окрім польського короля тут головним суперником виступила Османська імперія. Більш ніж півстолітні зазіхання турецьких султанів увінчались успіхом влітку 1484 р.

Наступного 1485 р. османські війська вдерлись на територію Молдавії разом з претендентом на молдавський престол Петром Хронотою. Молдавська хроніка повідомляє, що молдавське військо переслідувало турків та нанесло їм поразку біля оз. Катлабуга за допомогою загону лицарів, надісланого польським королем. Та чомусь Кілію воно повертати не стало. Невзможі відстоювати втрачені землі, Стефан визнав анексію і більш не намагався повернути південні фортеці. Таким чином, обидві фортеці та їх округи залишилися у султана [44, с.70-71].

Польський король Ян Ольбрахт та литовський князь Олександр в 1496 р. прийняли рішення відібрати Кілію та Білгород. При цьому польська сторона брала на себе місто на Дунаї, а литовська – на Дністрі. За угодою з Яном Ольбрахтом великий магістр Тевтонського ордена Ганс Тіффен обіцяв надіслати на допомогу групу орденських військ.

Польський посол у Константинополі князь Н. Стрежовський в 1497 р. запропонував султану передати Аккерман Польщі. Король угорський Владислав (брат Яна) і молдавський господар Стефан виступили проти. Стефан у протистоянні навіть об'єднався із султаном та кримським ханом. Маршрути військ у цій компанії відбито у документі, опублікованому В. Уляницьким. Ян Ольбрахт мав йти на турецького цісаря та на його землі. Навіть планувався перевіз через Дунай біля броду Облучиця. Владислав мав йти через «басарабську землю» (Угроволощину) також до дунайської переправи. Але польському королеві довелося зняти облогу з Аккерману та відступити. У відповідь на вторгнення влітку 1498 р. противники Яна Ольбрахта об'єднавшись напали на окраїни польсько-литовської держави [44, с.72].

Білгород-Дністровська фортеця – найстаріша з десятка аналогічних пам'яток в Україні. За більш ніж столітній період вивчення Білгорода не склалося єдиної думки про його походження. Вчені, що працювали з письмовими джерелами, допускали в основі фортеці візантійський

замок, у подальшому завойований генуезцями. Дослідники, що робили висновки на підставі візуальних обстежень, вважали замок генуезьким, а фортецю молдавською або турецькою. Однак ще А.Л. Берт'є-Делагард, який мав досвід дослідження Інкерману, інженер за освітою, засумнівався у генуезькому походженні замка Білгорода. Він вважав його турецьким, а фортецю молдавською. Дослідження інституту археології АН України виявили на території фортеці артефакти XII–XIII ст. [72; 73; 98].

Єдиним джерелом першої половини XV ст., у якому йде мова про будівельні роботи, є інформація європейського посланника Гіллеберта де Ланнуа, поважного сановника бургундського двору. У спогадах він зазначив, що 1421 р., проїздом на Схід, до Сирії та Єрусалиму, відвідав місто «Manchastro – Bellegard» [6, с. 433-465].

У номенклатурі Молдавського воєводства правитель білгородської фортеці йменувався пиркалаб (намісник господаря, кастелан). Перший достовірний «пъркалаб білогородскі» – боярин Стефана II Юргеч (зять великого логофета Ончі) правив з 1443 р. Після нього пиркалаби відомі аж до османського завоювання. Життям усередині міста управляла рада. Ці структури згадувались у різних генуезьких документах з 1455 по 1471 рр.

Міська рада формувалася з людей, які володіли значними коштами й входили до міської громади (*communis*). Скоріше за все, рада включала представників міських етноконфесійних громад, які компактно проживали. У Білгороді до таких громад у певній мірі можливо віднести етнічні групи греків, вірмен, італійців, євреїв, татар, волохів (молдаван). Міську громаду представляли вільні громадяни, які за документами відомі як «городяни Монкастро».

Провідною групою громадян були греки. Вони являли собою стару аристократію міста. Греками були і білгородські єпископи, які призначалися царгородським патріархом. До міської громади Білгорода

входили купці, судновласники, банкіри, великі власники нерухомості. Генуезці були невеликою групою населення міста, та достатньо впливовою завдяки матеріальному статусу.

Окрім названих вище, серед білгородців були волохи (молдавани), татари; ймовірно, поляки, руси (українці) тощо. Останнє підтверджується фактом прибуття до Білгороду подільського воєводи Гедигольда з вояками та селянами з Поділля. Є інформація, що в часи за Стефана Великого своєрідною групою населення були цигани. Чоловіків циганського походження у цей час навіть вербували на військову службу в прикордонні гарнізони фортець.

Венеціанський хроніст Доменіко Маліпієро повідомляв, що на момент захоплення Білгорода османцями кількість населення становила 20 тис. людей. Окрім постійних мешканців це могли бути люди, які складали військо, а також біженці з навколишніх місць. «Кращі люди», «городяни» – нобілітет (1099 родин), було вивезено турками на берег Мармурового моря у місто Ескі-Біга. Щоправда, зі збереженням майна та сплатою викупу. Чотири тисячі юнаків та дівчат склали «данину кров'ю» – девширме. Значна кількість людей, у тому числі молдавські вояки – захисники фортеці, ймовірно, загинули під час штурму. На місці залишилось «двісті родин рибалок». Культурна традиція розвитку Білгорода була перервана. Почався інший, принципово відмінний етап життя міста [43, с. 123].

Другим міським центром регіону була Кілія на Дунаї. В актах константинопольської патріархії 1318–1322 рр. замок Кілі названо серед патріарших володінь [14, с. 468]. Найбільш виразним є генуезький період Кілії напередодні вторгнення Добротича. Він відомий завдяки архівним документам другої половини XIV ст., що збереглися у Генуї. Активність генуезької Кілії зафіксована в актах, складених генуезьким нотаріусом Антоніо ді Поденцоло або ді Понцо в 1360–1361 рр. Аналіз документів виявив елементи міської структури: лоджію генуезької

комуни, причал порту, ринок, «банки», майстерні, житлові будинки та ін. Відсутні відомості про рядове населення і про військові сили. За своїм призначенням в Оффіції Газарії Кілія в цей час слугувала терміналом караванних шляхів. Відомостей про волоське правління в Кілії в джерелах немає. В історичній літературі, румунській та молдавській, підкреслювалось, що з 1403 р. Кілія належала волоському господарю, але це не підкріплено вказівками на конкретні документи. Однак така належність проявляється опосередковано. Наприклад, як помітив М. С. Грушевський, «місцеві воєводи, починаючи з Мирчі Старого давали львівським купцям повну свободу торгівлі у своїх землях... сюди, до Браїлова, Кілії... йшли за рибою» [60, с. 60].

Після поразки європейських сил під Нікополем у 1396 р. генуезька торгівля почала занепадати. Однак Кілія продовжувала торгувати, що свідчить про збереження контактів. У привілеї Олександра Доброго львівським купцям 1408 р. згадується про існування в Кілії крамниць, які торгували провіантом: вином, пивом, м'ясом, хлібом [60, с. 178]. Становлення прикордонних територій Волощини та Молдавії на цей час не завершилось. Воєводи обох сторін з перемінним успіхом боролися за Кілію. Проте кілійські мешканці залишались на місці, і купці торгували, користуючись потребами своїх сусідів.

1426 р. або 1427 р. Кілія перейшла під владу господаря Молдавії Олександра Доброго [44, с.81]. Перший етап молдавського володарювання у Кілії тривав до 1448 р. Дані про Кілію цього періоду містяться в молдавській грамоті 1435 р., що складена під час поділу країни між синами Олександра на Верхню країну та Нижню. Слід враховувати, що ні Білгород, ні Кілія одразу не були включені до складу тієї чи іншої частин. Врешті-решт Ілляш-воєвода подарував брату Стефану «державу на ім'я Келія з митом і з озери, що к тому городу слухають, і місто Васлуй і волость, що к тому місту слухають, і державу от Тутову і тьрг Бърладський з усею волостію...» [44, с.109].

Восени 1448 р. Кілія підпала під владу Угорщини. Тому румунські автори припускають, що на початку другої половини XV ст. у Кілії існувало спільне угорське-румунське правління. Свідчень про цей період збереглося дуже мало. Відомості про обставини та час виникнення кілійського поселення на лівобережжі Дунаю також практично відсутні.

Традиційно в літературі вважалося, що Кілії на лівому березі передувало Нове село. Вперше воно вказано у відомому «Списку міст руських далеких та ближніх», що датовано кінцем XIV ст. У радянській історіографії це Нове село пов'язували із сучасною Кілією. На мапівкладці М. М. Тихомірова стару Кілію позначено на правобережжі Дунаю, а Нове село – на лівому боці, трохи ближче до моря. Тобто він припускав, що «Нове село в гирлі Дунаю, можливо – Нова Кілія, яку показують біля Чорного моря в гирлі Дунаю на мапах XVII ст.» [96, с. 227]. Думка М. М. Тихомірова знайшла відображення в краєзнавчій та довідниковій літературі.

Справжнє освоєння молдавським населенням лівобережжя Дунаю розпочалось тільки під час правління Стефана. Із приєднанням Кілії до Молдавії в 1465 р. розпочався другий та останній етап молдавського володіння нею. Незабаром це знайшло відображення у документах того часу. Наприклад, у грамотах 1466 р. про право безмитної торгівлі в Кілії. Пільги були надані мешканцям молдавського села Негоєшти та ченцям Побратського монастиря [44, с.177]. Саме з посиленням молдавського панування, з північним впливом можливо пов'язати початок розвитку поселення на лівобережжі.

Перше десятиліття другого етапу молдавського періоду, після позбавлення від угорського патронату з 1465 р. позначено змінами у міському устрої. Відновлений інститут подвійного коменданства, заснований у 1446 р., відображав високий статус міста у державній системі Молдавії. У молдавських грамотах збереглися імена управителів

міста. У 1470 р. відомі пиркалаби (коменданти) «келійські» пан Гоян та пан Пашко [44, с.85].

Віддаленість від ядра молдавських земель та незручне для країни місцезнаходження Кілії на острові змусили Стефана будувати нову фортецю на лівобережжі. Її побудовано в 1479 р. на місці кілійського лівобережного поселення. Це відбито у сучасних літописах та хроніках. П. Бирня наводить опубліковані І. Богданом відомості анонімного молдавського літопису 1479 р.: «22 червня почаша зидати град Келії та сьвърши ся того ж літа 16 липня» [44, с.148]. Це підтверджує набуття поселенням з початком будівництва статусу «град».

П. Бирня відзначив важливе місце Кілії в системі захисту від турок та в міській системі держави [44, с.70]. Як і всі фортеці Молдавії, вона була підлегла безпосередньо господарю. Він особисто призначав комендантів фортець та воєнних адміністраторів найближчих районів [44, с.80, 182] та ставив своїх намісників із числа поважних молдавських сановників. Для утримання фортець приписувалися сусідні села. Однак про ближнє кілійське оточення відомостей не знайдено. Історія Кілії початкового етапу її існування свідчить, що це місто пройшло свій унікальний шлях розвитку, але не типовий ні для румунських, ні для молдавських міст.

Основним населенням, яке опанувало степові простори, на той час були кочові і напівкочові народи тюрксько-монгольського походження. Вони зберігалися ще з попереднього ординського періоду. В останній третині XIV ст. основна маса ординців відійшла на схід. У Північному Причорномор'ї виник Кримській ханат, якій займав Кримський півострів та прилеглі материкові землі. Східні ареали прислужилися витоками кочових орд, які просувалися на протязі наступних трьох століть на захід.

Заселення татарами степу межиріччя Дністра та Прута являло собою тривалий процес міграції етнічних груп не тільки зі сходу, але й з

південного заходу. З числа найбільш ранніх відомі формування добруджанських та білгородських татар у пониззях Дунаю та Дністра.

У пониззях Дністра та Дунаю після розгрому еміра Ногая ханом Токтою в 1300 р., на попередніх місцях залишались його улуси. В останній третині XIV ст. на Нижньому Дунаї, а також у степу між Дунаєм та Дністром, якийсь час відома татарська орда бека Дементера, або Димитра. Наприкінці XIV ст. він перебував у васальних відносинах з волооським господарем Іваном Мирчою [85].

У Добруджі з попередніх часів відоме населення, яке до того не менш ніж два сторіччя жило у північно-причорноморських степах – беченек, баджінаки (печеніги, пачинакіти), узи (торки) і кумани (половці). Нащадки двох перших народів, чи за новою версією, куманів разом з болгарами, утворили в Добруджі Огузьську державу. У половині XIV ст. вона займала смугу землі від Бургаської затоки до лівобережжя дунайської дельти.

Ніщо не заважало їм використовувати степ на північ від дельти Дунаю як пасовиська. Волохи, які розширювали з другої половини XIV ст. свої володіння, тиснули їх у Північну Добруджу. І, схоже, за Дунай, де у XIII–XIV ст. проживали споріднені групи населення – кумани, які збереглися в межиріччі Дністра та Дунаю [27, с.54, 55].

Добруджанські татари були споріднені татарам лівобережжя Дунаю. Тому пізніше у писемних джерелах вони часто згадуються у парі з білгородськими. Свідчень XV ст. замало. У наступному столітті у творі Михалона Литвина 1550 р. «білгородські та добруджанські татари, які мешкають на кордоні Молдавії», названі спільниками перекопських татар [21, с. 6]. «Татари добруджанські, що живуть при Дунаї» часто йдуть з кримським ханом за наказом султана на війну, повідомляв Марцин Броневський у 1578 р. [5, с. 363].

Л. М. Гумільов вважав, що білгородські (аккерманські) татари – це релікт попереднього татарського населення [62, с. 549]. Евлія Челебі

свідчить, що якусь частину білгородських татар називали «прибережними». Це пов'язане з тим, що вони займали узбережжя Чорного моря та берег Дністровського лиману. Окрім білгородських татар кримського хана відомі ординці улусів Муртази (Муртади) – сина Ахмада, останнього хана Великої орди, які брали участь у військових акціях султана Баязида II в 1484 р. Муртаза був співправителем двох своїх братів: Шайх-Ахмада, великого хана, та Сайд-Ахмада. Всі вони ворогували між собою і з ханом Менглі-Гиреєм. За угодою із султаном Муртаза декілька років на початку 90-х рр. XV ст. кочував з улусами між Кілією та Аккерманом. Але невдовзі відбув у східні степи й більше не повертався.

Таким чином, розгляд історико-географічних умов розвитку регіону між гирлами Дунаю та Дністра показав, що особливості географічного розташування у пониззях великих рік, морське узбережжя на південному сході та малосприятливий для постійного мешкання посушливий степ на півночі, сприяли своєрідній відокремленості краю від сусідів. Історичний процес у краї відзначався напруженістю внутрішньої та зовнішньої ситуацій. На цьому тлі проходило утвердження молодого країни Молдавії у південно-східних межах. Зміст розділу ілюструє розвиток земель регіону як історію рубіжного простору.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ КРАЮ НАПРИКІНЦІ XV – СЕРЕДИНИ XVII ст.

Стрімкий поворот в історії краю, що відбувся після захоплення Кілії і Білгорода султаном Баязидом II у 1484 р., призвів до кардинальних змін у відторгнених землях, більш ніж на три сторіччя зануливши їх в світ східної цивілізації. Склалась нова структура території межиріччя Дністра та Дунаю. Поступово ці землі було поділено на різні частини. До першої частини, власне османських земель, що складали беклербегілик (провінцію) Румелія, остаточно увійшли: Кілійська земля, Ізмаїльська земля, Аккерманська земля з паланкою Яник-Хісар та вакфні володіння в нижній течії р. Сарата з невеличкою фортецею Татар-Бунар. До Ізмаїльської землі пізніше була приписана пристань Томарова (Рен) [44, с.142].

Друга частина земель краю належала Кримському ханату. Спочатку до юрту кримського хана був приєднаний придністровський район на північно-західний бік від Аккерману із центром у Ханкишла. Пізніше до них приєднали й степову зону, де проживали татари, ханські права на яку були обмежені верховною владою сюзерена. Ця частина пізніше отримала назву Буджацька татарська земля [27].

З початку османського періоду міста Кілі Нова і Білгород як субашилики увійшли до Силістрійського санджаку Румелії. Силістрійський санджак був утворений в XV ст. Спершу він займав територію на північ від Старої Планини в Болгарії, пізніше поширився на територію лівого берега Дунаю. У 1590 р. він був перетворений на Силістрійський еялет (беклербегілик). Після кампанії султана Сюлеймана 1538 р. з'явився Аккерманський, а з побудовою фортеці Бендер – Бендерський санджаки або санджакбейликі (бегіликі).

Після 1538 р. султан Сюлейман підпорядкував аккерманському санджакбею Очаків, поширив його владу до р. Тілігул. Кримський хан теж мав тут свої права і тридцять років брав частину ренти на власну користь [54, с.57].

Вочевидь, подібний стан проіснував до утворення наприкінці XVI в. Очаківського або Езі еялету. У XVII ст. ці землі до Аккерману вже не відносились. Я. Р. Дашкевич вважає, що Аккерман з 1593 р. був центром еялету поперемінно із Силістрою. Назву Езі він пов'язує з тюркською назвою р. Дніпро – Uzi, Uzu. На середину XVII ст. за Евлієм Челебі Очаків був центром еялету трибунчужного візира, якій перебував також у містах Силістрі, Бабадазі та Аккермані (28, § 179).

Кілі Нова залишалася субашією та каза (каділик) і була підпорядкована місту-фортеці Ісакчі на правому березі Дунаю. Хоча також існує погляд, згідно якому вона увійшла у склад Аккерманського (на деякий час Бендерського) санджаку.

Аkkerманська земля включала місто Аккерман та його округу. На заході кордон Аккерманської землі проходив від Декілташ по правобережжю р. Карадере (сучасна р. Алкалія) до оз. Ботос (сучасне Бурнас). На північному заході вона межувала з Бендерською землею. На півночі – охоплювала фортецю Яник-Хисар. Коли по військовій кампанії султана Сюлеймана 1538 р. Аккерман був перетворений на санджак, його землі розширилися у північний бік. В 1552 р. кордон з Молдавією був установлений у районі Дністра на північ від с. Пуркари. Складнішою була ситуація на сході, де кордон деякий час, до побудови Очакова й навіть трохи пізніше, сягав Тілігульського лиману. У більш пізні часи він проходив берегом Дністровського лиману. На півдні Аккерманська земля обмежувалась морським узбережжям [54, с.57].

Більшість селищ у близькій окрузі Аккерману була татарською. У південний бік до морського узбережжя відомі селища біля соляних промислів. Г.В. Гонца звернув увагу на створення в Аккерманському

каза вакфу. Про цей факт ретроспективно свідчить ферман султана Селима II 1568 р. до аккерманського кадія [54, с.132].

«Санджак Білгороду» згадується в турецько-польській угоді 1553 р. і в наступні роки. У 1659–1660 рр. у документації з'явилась навіть «провінція Аккерман». «Аkkerманська земля» як назву структурної одиниці вживано Димитром Кантемиром [16, с. 184].

Доля міста була визначена першими ж указами султана Баязида II. Наслідком їх виконання стала практично повна зміна його населення. Докладний опис Аккерману того часу відноситься до 50 – 60 рр. XVII ст. і належить Евлія Челебі [30, с. 32-40]. Описуючи фортецю, Евлія Челебі зазначав, що її цитадель схожа на галатську (остання генуезького походження у Галаті – передмісті Стамбулу). У внутрішній фортеці знаходився палац з льохом, де зберігалися порох, збіжжя та ін. Всередині більшої фортеці розміщалися півтори тисячі будинків, вкритих дранкою, невеличка лазня та мечеть султана Баязида з одним мінаретом. Аккерманська фортеця на час її відвідування Евлія Челебі слугувала місцем постійного перебування «самостійного санджакбея» у Силістрійському еялеті. Санджакбей був правителем всього міста. Гарнізон фортеці нараховував 10 тис. воїнів, що вочевидь пов'язано з воєнними подіями того часу. Звичайно ж військо бея складало 500 воїнів. Крім постійного війська в Аккермані нараховувалось 14 тимаріотів та 6 заїмів, які отримали від султана землю, що розташовувалась поряд з містом, замість платні. «Заїми та тимаріоти... сиділи у містах».

Посад Аккерману, у південно-східний бік від фортеці, складався з 30 кварталів, 25 з яких – мусульманські. За описом він був «простий». Початкові школи знаходились у 17 місцях та одна «пречудова школа в торгових рядах» [30, с. 38]. Мечетей у посаді було чимало. Автор відмітив «одну старовинну і просту на вигляд мечеть султана Баязида». Ще одна мечеть була збудована кримським ханом Менглі-Гиреєм. На

кошти кримських ханів споруджені мечеть Ваїз-джамі, мечеть султана Селим-хана. Окремо зазначено ново побудовану мечеть Валіде (матері султана), до якої були приписані ногайці.

Біля посаду розташовувалась пристань, «де влітку і взимку чимало кораблів із різних країн». Місто славилось «хлібом, пшеницею, ячменем», в іншому місці опису вказано горох. За описом Евлія Челебі у східній та південній частинах посаду були розташовані численні виноградники та сади. В Аккермані, як і в Кілії, існував невільницький ринок. Склад рабів та полонених (ясиру), що проходили через місто був поліетнічним. Якась частина рабів залишалася тут надовго. У посаді мешкало, головним чином, турецько-татарське населення. Його, за словами Евлія Челебі, складали купці та муджахеди, що займалися набігами на землі козаків. Війна була для них одним із головних повсякденних занять [30, с. 38].

Окрім вояків у місті постійно мешкали піддані хана, кримськотатарське населення. Це підтверджує велике будівництво кримськими ханами тут мечетей і «великі відмови (подарунки) татарських ханів» на користь вакфу. Кримські хани пам'ятали про татарське володіння цим містом у XIV ст. й не переставали вважати Білгород своєю власністю попри його османську підпорядкованість.

Економічний стан міста визначався міжнародною торгівлею. Інформація щодо цього дуже уривчаста. Г. Іналджик пише: «Аккерман та Кілія були брамами південнослов'янської торгівлі, пропускаючи ті ж товари, що й Кафа. З Туреччини вивозилося 120 найменувань товарів від склянок до бавовняних ниток, жіночих шовкових убрань та черевичок» [33, с. 144]. Проаналізувавши реєстри, він зробив висновок, що більшість купців Кілії та Аккерману були молдавського походження – румуни, вірмени, греки, татари та євреї. Вони вивозили віск, мед, освітлене вершкове масло, сало, а більше – шкіри. В Аккермані торгували русичі – ножами, хутром, збруєю [33, с. 144-145].

Аккерман, що знаходився поблизу українських земель, часто-густо навідували козаки. Стислі відомості про козацькі рейди кінця XVI–XVII ст. на Аккерман містяться у працях Д. Яворницького, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко та ін. Д. Яворницький наводить повідомлення про походи козаків в «Бісову Арапію», як козаки називали Бессарабію, де вони «осмолювали крили Аккерману, або Білому місту, впливали в Кілію, Ізмаїл та Дунай-устя» [101, с.390].

Найбільш рання звістка про похід на Білгород відносяться до 1516 р. Тоді козаки під проводом хмельницького старости Предслава Лянцкоронського напали на Білгород та взяли велику здобич. Наприкінці того ж століття турецький султан Мюрад III вимовляв польському королю Сигізмунду Ваза, що козаки у поході 1582–1583 рр. «попалили наші фортеці Білгород, Тигину та Одь, мусульман забрали в полон», вимагаючи повернення їх, а також в'ючних тварин і худобу, хатнє начиння, а за вбитих сплатити 100 мір аспр. У 1589 р. козаки розорили передмістя Аккерману. Еріх Лясота під 1594 р. повідомляв, що коли в Аккермані зібралося піхотне та кінне військо султану для походу на Угорщину, козаки «пройшли всюди з огнем і мечем, поклали на місці 2500 озброєних людей та до 8000 простого люду», але замком так і не оволоділи [22, с. 170]. Ці походи підтримували нестабільність у регіоні. Продовжувалися походи й у XVII ст. Флотилія козаків здійснила похід на Аккерман, потім на Кілію, Ізмаїл та Варну в 1606 р. Факти нападу козаків на Аккерман відзначені в 1609 чи 1610 р., 1616 р. та 1621 р.

Зовнішній тиск гальмував розвиток міста. Посад після пожеж відбудовували знову, але в таких умовах інфраструктура його була проста. Попри все це місто брало активну участь у міжнародній торгівлі. Евлія Челебі у переліку «великих міст» Османської імперії після «блискучого Халебу» називав «місто-фортецю Камр-ал-Кум, тобто Аккерман».

Серед інших населених місць Аккерманської землі найбільшим була паланка Яник-Хисар. Укріплення на високому березі Дністра в районі маякської переправи збереглося ще з молдавських часів, але яким воно було невідомо. Його попередня назва Юргеч пов'язується з ім'ям білгородського пиркалаба Юргеча, який правив тут в 1443 – 1447 рр. Паланка охороняла переправу через р. Дністер та шлях на Крим. В 1484 р., вочевидь, вона стала турецькою.

Як повідомляє Евлія Челебі, за султана Баязида Велі (1481–1512), після 1484 р. тут було зведено невелику, але міцну фортецю. Пізніше за часів хана Мухаммад-Гирея Семізе (1577–1584), ймовірно в 1583 р. під час військових подій, її було захоплено та зруйновано козаками. Тюркська назва Яник-Хисар означає «спалена фортеця». Евлія Челебі пише: «Після цього в 1025 (1616) році за ферманом султана Ахмеда-хана очаківський правитель Шакшаки-паша побудував тут фортецю із каменю... Це могутня вежа, кругла, як галатська фортеця, із загостреною дерев'яною верхівкою». З зовнішнього боку її знаходилося дерев'яне укріплення, яке було обнесено суцільною дерев'яною засікою в один ряд. Саме такий різновид укріплень називався у багатьох народів паланкою. У самій фортеці знаходилися комендант і двісті воїнів, арсенал та двадцять невеликих гармат [30, с. 42]. Коли остаточно було зруйновано фортецю невідомо. Сучасна назва населеного пункту на місці зруйнованої турецької фортеці – Паланка; село відноситься до території Республіки Молдова.

Згідно джерел неподалік від Аккерману знаходилось містечко Буджак. За хронікою, що видана А. Негрі, татари з польських земель просили султана про переселення «до околиці Буджаку» (дату не вказано), що було їм заборонено [15, с.384]. Це ж містечко згадано Й. Тунманном як головне татарське місто [27, с.56].

Кілійська земля сформувалась навколо лівобережної фортеці Кілі-Нова також у попередні молдавські часи. Саме вона, від оз. Ялпуг до

оз. Сасик, складала зародок майбутньої області Бессарабія. Евлія Челебі на 1657 р. вказував, що «північно-східний край Кілійського каза межує із землями Аккерману» [30, с. 32]. Також Кілія мала земельні угіддя на дунайському острові в дельті. Евлія Челебі називає його Тулчинським або Зміїним. Округу Кілії складали татарські села.

Евлія Челебі відзначив: «Земля її (Кілії) благословенна та квітуча. Більша частина її – татарські села». В анонімному турецькому опису 1740 р. сказано: «Села навколо Кілії точно як татарські. Населення теж татарське» [10, с. 144].

Серед молдавських вчених існує думка, що якась частина татар, підданих кримського хана, супроводжувала до Аккерману та Кілії османського принца Селима у 1511 р. З цим пов'язана версія, згідно якої білгородські татари осіли на постійне проживання між Дністром та Дунаєм у період 1510–1520 рр. [54, с.26].

Найбільше інформації дає вивчення самої Кілії, яка складала центр Кілійської землі. Історія Кілії перших двох століть османського періоду досліджена завдяки існуванню османських, зрідка – європейських документів і наративних джерел. Кілію було здано султану Баязиду II 15 липня 1484 р. після багатоденного штурму її комендантом «Мамолако». Стан міста перших століть османського панування відомий завдяки указам султана 1484, 1489 та 1491 рр. Доповнюють картину свідчення турецьких літописців XV ст. Мехмеда Нешрі, Ашик Паши-заде, Турсун Бея та Насуха Матракчі. Уже через тиждень від захоплення фортеці вийшов указ султана про конфіскацію нерухомості на користь держави, про розподіл приміщень та ремонт фортеці, яка значно постраждала під час штурму, про відбудову старої генуезької фортеці в гирлі Дунаю силами місцевих жителів, а також про податки та низку соціальних питань. За свідченням літопису Ашик Паши-заде, «невірним» за бажанням дозволялося покинути місто. У 1495 р. для проведення робіт з відбудови до Кілії прибуло 90 кораблів. Важко казати чи була

відбудована фортеця генуезької Кілії чи Лікостомо, яка знаходилася ближче до моря. Відновлений об'єкт став місцем митного огляду та базою військових кораблів. Так утворилося дві Кілії: Кілі Нова або Єні Кілі на лівому березі Дунаю на основі молдавської фортеці і Кілі Стара або Ескі-Кілі в дельті [44].

У подорожніх нотатках Павла Халєбського 1658 р. опис Кілії стилістично розірвано поміж XI та XII розділами. Відтак не зовсім ясно, мова йде про один чи два населених пункти. До того ж викликає сумнів якість перекладу. Автор називає «укріплення Калкі» (за іншим перекладом – Каллі, тобто «кале», що турецькою означає фортецю взагалі) і «знамените укріплення Кілія», де проходив огляд кораблів [2, с. 105-109].

Згідно опису Евлія Челебі, Кілія за османців складалася з «могутньої» фортеці, посаду із західного боку, який перевищував її за площиною і гавані на лівому березі Дунаю. Евлія Челебі згадував також південну частину Кілії, розташовану на сусідньому Тулчинському острові. Одна частина острова з трьома стоянками відносилася до Тулчі, друга – до Ізмаїлу [30, с. 156-157]. Точно невідомо, який острів тоді називали Тулчинським або Зміїним, оскільки дельта Дунаю дуже рухлива.

Зовнішній вигляд фортеці детально описав Евлія Челебі, якій відвідав її приблизно в 1665 р. Він зазначив, що кілійська фортеця має форму кола, як Ізмаїл та Аккерман, і назвав її потужною твердинею. За його описом фортеця складалася із зовнішньої Великої фортеці, яка мала четверо воріт, і невеликої фортеці на схід від неї з маленькою залізною брамою, що поєднувала обидві споруди. Велика фортеця з трьома рядами мурів з північної сторони, 170 укріпленнями, у тому числі вежами на фундаменті, сім з яких названі за ім'ям, з куполами у вигляді шпилястих, вкритих тесом шатрів. Біля частини фортеці, проходив широкий рів у зріст людини, брамами та підйомними мостами, довжина

її стін по колу складала 3000 кроків. За свідченням Евлія Челебі, у Великій фортеці було 700 будинків, соборна мечеть султана Баязида та сім малих мечетей.

Мала фортеця – цитадель – була квадратною в 500 кроків по периметру (приблизно 300 – 400 м) з міцними бастіонами та мурами, кількома будинками, арсеналом та коморою всередині. Також там знаходились будинки кетхуди, коменданта та імама, і декілька будинків для рядових воїнів [30, с. 156].

Побудову цитаделі можна співвіднести із часом правління за султана Мурада IV (1623–1640 рр.). Відомо, що після спустошуючих набігів козаків першої третини XVII ст. були добудовані нові конструкції.

Багатий посад Кілії, за свідченням Евлія Челебі, побудований у формі пентагону на захід від Великої фортеці, не був укріплений. У ньому містилися 11 кварталів з двома тисячами одно – двоповерхових будинків, велика соборна мечеть, 17 міхрабів, багато початкових шкіл, базар, 500 крамниць різних цехів, торгові ряди, лазня (ще молдавської побудови) на березі, караван-сараї для купців, невільників ринок [30, с.156].

Різні джерела зберегли свідчення про населення Кілії. Можна припустити, що тут в середині XVII ст. було 1208 будинків, а населення приблизно 6230 людей, що на той період відповідає, за М. Мейєром, місту середніх розмірів [81, с.32]. Окрім постійного населення в Кілії періодично знаходилася якась кількість полонених, рабів, зложників, турецьких та іноземних купців і мандрівників.

Етноконфесійний склад населення Кілії був різноманітним. Переважали мусульмани – турки й татари. Основну масу реайя складали, як відзначав Евлія Челебі, «волохи, молдавани, іноді руси» – всі православні. Невелику, але впливову частину міських жителів складали судновласники та купці: греки, італійці, рагузани, вірмени і, цілком

припустимо, євреї. Євреїв на той час Евлія Челебі відзначав і в Ізмаїлі. За султанів Баязида, Селима і Сулеймана заохочувалася імміграція євреїв з Європи, для яких в Османській імперії настала «золота доба». Деякі з них потрапили й на периферію. Наприкінці XV – початку XVI ст. серед судновласників та купців Кілії, так само як і Аккерману і Кефе (Кафа), за даними Г. Іналджика, інколи траплялися трапезундські греки [33, с. 290].

Значне місце в економіці Кілії займало рибальство, яке добре вивчено. Евлія Челебі вказує на великий рибник поруч з містом, на якому працювали 2 тис. волохів і молдаван [30, с. 156].

Багата Кілія була постійним об'єктом нападу сусідів. Після втрати Молдавією Кілії її військо намагалося захопити фортецю двічі: у 1538 р., коли місто було дуже зруйновано, і невдало в 1540 р. Українські козаки наприкінці XVI – першої третини XVII ст. неодноразово палили та грабували посад і гавань Кілії, а також всі навколишні татарські села. Відомі рейди 1595, 1602, 1609, 1620, 1629 и 1632 рр., проводирями яких були Северин Наливайко і Григорій Лобода, Григорій Сулима, Богдан Хмельницький та ін. Однак фортеці жоден з них, схоже, не захоплював.

Аналізуючи відомості про набіг козаків на устя Дунаю 1620 р. М. Грушевський справедливо підкреслив з цього приводу «галас поголосок і побільшених вістей» [61, с. 464]. Посад відбудовували знову, і місто зберігало своє значення як торговий центр та прикордонна фортеця.

Як довів Г. Іналджик, анатолійські мусульмани, головним чином, зі Стамбулу та Бурси, через Кілію здійснювали транзитну торгівлю бавовною та шовком, вовняними тканинами, прянощами. У Кілії перетиналися шляхи з портів Нижнього Дунаю: Джурджу, Гирсово, Преча, Ісакчі, Мечина та Браїли [33, с. 145].

За османів Кілія залишалась найважливішим економічним центром, який приносив державі чималі прибутки, забезпечував продовольчі

постачання до столиці і для армії. Військове значення фортеці із часом зменшилося. Кілія османського періоду була мостом, який зв'язував румелійську Добруджу з Молдавією, Трансильванією, Угорщиною, Польщею, Кримом та українськими землями. Поруч з Кілійською землею із часом не меншого значення набула Ізмаїльська земля.

Ізмаїльська земля як нова структурна одиниця регіону почала формуватися з виникненням міста Ізмаїлу та отримання ним провідної ролі для навколишніх сел. Деякі з них існували ще у молдавський час, але джерела про це мовчать. Тільки ретроспективно можна уявити, що за молдавського правління існувало якесь селище на місці Ізмаїлу або поруч. Традиційна історіографія дає йому назву Сміл. За даними Евлія Челебі до Ізмаїльського каза (каділику) належали села уздовж лівого берега оз. Ялпуг: Кишла, Дундар, Ахпаноз, Сапан, Постан і Тобак – головним чином, молдавські та волоські за складом населення [30, с. 163]. Цей берег слугував західною межею Ізмаїльської землі. На півночі кордон проходив через Троянів вал (сучасна назва), на сході – праворуч оз. Катлабук. На півдні природним кордоном було Кілійське гирло Дунаю.

На «володіння Ізмаїлу» вказує Евлія Челебі, якій також вживає словосполучення «землі Ізмаїлу», «нахіє Ізмаїлу» [30, с. 35]. У джерелах відоме село Тобак на оз. Ялпуг, яке у першій половині XVII ст. вже існувало. Його згадував Д. Кантемир [16, с.184], а потім Й. Тунманн [27, с.57]. За мирною угодою 1621 р. між Туреччиною та Польщею була анексована молдавська пристань Рен на Дунаї на схід від гирла р. Прут. Пізніше вона увійшла до складу Ізмаїльської землі, як і малочисельні молдавські селища між озерами Ялпуг та Кагул, назви яких, окрім Карталу, невідомі.

Перше відоме нам позначення є на «Масі України» Г. Л. де Боплана 1648 р. – Сіміл з експлікацією «село». Потім також на «Масі

України» Й.-Б. Гомана – Сміл або Сініл у Бессарабії або Буджацькій Тартарії. Назва Ісмаїл з'явилася на мапах тільки у XVIII ст.

Евлія Челебі був в Ізмаїлі у середині XVII ст. не менш ніж двічі. Цей автор пише про Ізмаїл: «Це – творіння Салсала. Місто це в 889 (1484 р.) завоював капудан султана Баезид-хана Ісмаїл, тому його і називають містом Ізмаїлом» [30, с. 30-32]. Наведений фрагмент підтверджує доосманське походження міста. Салсал («сал» – «борода», турецьк.) – «король невірних». Син Салсала – Салсал-оглу – «господар Аккерману», який воював у коаліції з польським королем у Криму, де вони відібрали в генуезців фортецю Саркерман. І генуезці, і фортеця Саркерман, що знаходилася в околиці сучасного Севастополю, історичні реалії.

До першої половини XVII ст. відносяться відомості Г. Л. де Боплана в «Описі України»: «Ізмаїл – турецьке містечко зовсім не обнесене стіною», тобто не укріплене. Сам Г. Л. де Боплан в Ізмаїлі та у Буджаці не бував, але як фахівець-фортифікатор не міг не знати розташування фортець цієї території. Боплан начебто підтверджує відсутність фортеційного спорудження [36].

Архидиякон Павло Халебський, описуючи маршрут 1658 р., про фортецю в Ізмаїлі взагалі не повідомляв [1]. В іншому томі він пише: «єдина урядова особа – міський голова». Та уточнює, що Ізмаїл – «власність монастиря Хассекі». Звісно, відомості архидиякона поверхові, оскільки він був тут проїздом і мало входив у подробиці, але фортеці – помітний об'єкт, і в інших випадках вони ним згадувалися.

Дещо інша інформація виходить від Евлія Челебі, який відвідав Ізмаїл приблизно в той же час – 1657 та 1659 рр. Шлях його пролягав Румелією через Силістру, Бабадаг, Тулчу і через Ізмаїл на Аккерман та Очаків. Він повідомляє: «Ми за три дні переправились через Великий Дунай напроти міста Ізмаїлу і прибули до фортеці Ізмаїл». Трохи нижче описуючи Ізмаїл додає: «а оскільки тут фортеці немає, то немає й

коменданта» [30, с. 30-32]. Або в першій фразі був допущений якийсь огріх у перекладі або в пам'яті автора. Не виключено, що в ній заховано інформацію про дві частини Ізмаїлу.

Евлія Челебі відзначив в Ізмаїлі невелике воїнство: бешлі-агу і біля 70 рядових воїнів, посади кетхуди сіпахіїв, агу азабів тощо. Для фортеці цього недостатньо, бо навіть невеличка фортеця Татар-Бунар налічувала 150 вояків. Можливо дійти висновку, що на середину XVII ст. Ізмаїл, ймовірно, складався з двох частин: старої, заснованої у XVI ст., обнесеною земляним валом, яку Евлія Челебі міг називати «фортеця», і нової – неукріпленої, названої їм «місто», яку вірніше назвати «посад» або «слобода».

Появу посаду можливо пояснити, залучаючи відомості Павла Халебського. Цей автор писав про Ізмаїл: «Кажуть, у цьому місті проживає понад дванадцять тисяч сімей волохів та болгар, які утікли від утисків турок і оселились тут...». Тобто, у зв'язку із військовими подіями відбувалося раптове збільшення населення Ізмаїлу. У свою чергу, це викликало розбудову посаду додатково до частини укріпленої валом. На цей час Ізмаїл став третім у краї за розмірами після Аккерману та Кілії.

У турецькому джерелі 1152 р. хіджри (1740 р.) також наведено опис Ізмаїлу: «гарний великий ринок, улітку подібний ярмарку, лазні, мечеті, поштова станція». Про фортецю ані слова. Тут же, характеризуючи найближчі міста, першочергово зазначено: «Кілія – міцна фортеця», Аккерман – «дуже міцна фортеця» [10, с. 144-145].

Наведені джерела свідчать про відсутність фортеці в Ізмаїлі по 60-і роки XVII ст. О. Апанович наводить з посиланням на «Сінбірський збірник» факт захоплення та руйнування фортеці Ізмаїлу, а також фортеці Очакова загоном запорожців І. Сірка в 1671 р. [35, с. 243]. Але більш докладно про цей факт невідомо.

Тільки півстоліття потому, після візитів Павла Халебського та Евлія Челебі, Дмитро Кантемир, згадуючи Ізмаїл, повідомляє про фортецю, «якою не слід гребувати, з турецьким гарнізоном, на чолі з особливим мутавеллі». Однак і тут треба відзначити, що «мутавеллі» – не військова, а цивільна посада, підпорядкована кадію. Фортецями ж управляли діздари (коменданти). Джерело відомостей Кантемира невідомо, але сам він у цих краях, схоже не бував, і до його даних слід підходити обережно.

Пізніше Ізмаїльська земля «зросла» за рахунок приєднання пристані Рен з довкіллям та території між озерами Ялпук та Кагул. В османській період на схід від пристані Рен між озерами Кагул та Ялпук джерела називають укріплення Картал («орел» – тюрк.). Д. Кантемир вважав Картал містом та «укріпленням невеликого значення» на чолі з діздаром, подібним Томарові [16, с. 185]. Воно знаходилось неподалік від берега Дунаю приблизно на місці сучасного с. Орловка. Стратегічно важливий в районі традиційної дунайської переправи, Картал використовувався в різні часи як сторожовий пост.

До султанських володінь входила також невеличка фортеця Татар-Бунар (татарська криниця) на межі Аккерманської та Кілійської земель. Однак, не відомо в межах якої землі вона знаходилася. За Евлієм Челебі її було підпорядковано Очаківському володарю та «дому Османову». Також вона існувала на кордоні османських володінь зі степом, якій належав кримському ханові. З часом ця фортеця стала захистом для вакфу, що був створений у нижній течії р. Сарата. У середині XVII ст. до фортеці Татар-Бунар відносилось розташоване неподалік татарське с. Кьопрюбаши. Відомостей про інші села немає.

За його описом, «це невелика, міцна чотирикутна фортеця», у тисячу кроків по периметру, із чотирма високими вежами по кутах і з однією брамою на південному боці. У фортеці знаходилися мечеть, склад пшениці, підсобні приміщення для 150 солдат війська та

коменданта. У посаді, який відносився до вакфу, налічувалось «200 бідних будинків, заїжджий двір, єдина брудна лазня, виноградники й сади». Евлія Челебі писав, що коли проходили каравани, правитель вакфу збирав з них невільників, митний та ринковий збори.

Буджацька земля. До сьогодення традиційно вживається назва Буджацька орда, яку пізніше, в XVIII ст. називали «Буджак татарлеринум топраги» [38, с. 88]. Її більш точний переклад з тюркської мови – «Буджацька татарська земля». Це найпізніше утворення із земель Бессарабії, формування якого тривало на протязі другої половини XVI – початку XVIII ст. Буджацька земля займала степ між гирлами Дунаю і Дністра, місцями наближаючись до міст Ізмаїлу, Кілії та Аккерману і земель фортеці Бендер. Назву «Бужавська земля» зафіксовано молдавськими грамотами середини XVII ст. Її кордони були «розмиті» на півночі, де вони сягали лісостепової зони Молдавії та на сході – поруч з Аккерманською землею. На півдні – торкалися Ізмаїльської та Кілійської земель. На заході вони обмежувались долиною р. Прут.

Мешканцями землі були степовики, які створювали недовготривалі селища у відповідності до кочового побуту татар та ногайців. С. В. Бахрушин відзначав: «Татарське село XVII ст. являло собою групу в 10 або 12 споруд з мечеттю посередині, навколо якої було розкидано велику кількість круглих чотирикутних наметів та критих щільно візків, які теж слугують за хати». Зрозуміло, що такі поселення не залишали помітного сліду в ландшафті після відкочування аймаків (племен) на нові місця.

З Буджацькою землею в першу чергу пов'язані так звані буджацькі татари. Термін буджацькі татари з'явився пізніше, ніж добруджанські та білгородські татари. Йому притаманний умовний історико-географічний характер, неоднозначний на протязі усього періоду їх існування.

На думку Г. В. Гонци ногайці спорадично почали з'являтися в регіоні в 1520-ті рр. [54, с.76]. Однак цей автор не виокремив їх з

загальної маси татар, не навів місць їх поселень і не посилався на джерела. І. Г. Кіртоаге звернув увагу на білгородських татар, але не згадав про їх походження. Судячи з тексту, він не співвідносив їх з ногайцями. Дослідник вважав, що хан Менглі-Гирей та султан Селім оселили білгородських татар в південній частині Дністро-Бузького межиріччя з 1512 р. [67, с.72].

Перше відоме насильницьке масове переселення турками ногайців у центральну частину засушливого степу межиріччя Дністра та Прута зафіксовано в 1569 р. Найранішим джерелом є твір Д. Кантемира, у якому вказана дата 976 рік хіджри, тобто 1568/69 р. [16, с.184; 27, с.55]. Подальша доля цієї групи населення невідома.

Проте є певні підстави вважати, що ногайські угруповання вже в 1570-і роки стали брати участь у подіях, які розгорталися в Дунай-Дністровському межиріччі. Їх кіннота відіграла значну роль в розгромі об'єднаних сил війська молдавського господаря Іоанна (Іона Воде) та польських найманих козаків під проводом Яна Сверчовського, шляхтича з Поділля. Битва сталася влітку 1574 р. у районі оз. Кагул на березі Дунаю. Імовірно, ногайцями була здійснена антитурецька акція руйнації фортеці у Татар-Бунарі, яку османцям прийшлося відбудовувати у 30-ті рр. XVII ст. Далі доля цього тюркського населення взагалі не простежується. Не ясно, чи було воно, враховуючи мобільність ногайців, складовою підгрунтя майбутньої Буджакської орди, як вважали А. Д. Бачинський та А. О. Добролюбський [38, с. 88].

Дортеллі д'Асколі буджацьких татар не згадував, але розрізняв кримських та ногайських татар. Ногайці прийшли до Криму двісті років тому назад зі Скіфії і вони включали окрему гілку роду Мансурів. З них походив Хантемир-мурза, якій знаходився в центрі запеклої боротьби між ногайцями та татарами. Д'Асколі одним з перших використав поняття «Буджак». Відвідавши Крим, автор згадав міста «Кієля» і «Акриман», де «Кієля – великий відправний порт для Буджаку» [11].

На сьогодні все ще залишається невирішеною проблема населення Буджацької землі. Деяка інформація присутня в роботі Евлія Челебі. В опису військових подій 1665 р. він згадав десять аг, от-агу і от-кулу буджацьких татар [30, § 499], які підпорядковані сераскеру-султану кримського хана. П'єр Шевальє, якій виокремлював Буджак як країну між Доном та Борисфеном [31, с. 56], зазначив, що усіма ордами між Борисфеном та Дунаєм командує правитель фортеці Золотої (Ор, Перекоп), калга-султан, наступник кримського хана.

Також і Евлія Челебі розрізняв керівників татар у списку військових: «від прибережного аги, кілійського аги, аккерманського аги, бендерського аги, від аг буджацьких татар і калги-султана Мухаммед Гирея» [30, с. 163; 15, с. 383]. Загони поділені на різні угруповання: османські – перших чотири аги, кримські – калги-султана та буджацькі.

Буджацькі татари мали кілька аг, згідно, мабуть, їх колін. Цей патріархальний характер соціального устрою, крім того, дозволяє припустити думку про відсутність орди як окремого політичного організму.

Наступна велика хвиля ногайців, що досягла межиріччя Дністра та Дунаю, пов'язана з племенами Волзької орди (Великої Ногайської орди). Їх очолювали роди Орак-огли та Орумбет-оглу. Саме ці племена європейські джерела XVII ст. називають буджаками або буджагами. Достатньо складним є питання про час поселення цих племен у Буджаці. Можливо засумніватися в датуванні їх переселення за Дністер, що було визначено 20-ми роками XVII ст. [38, с. 88]. Евлія Челебі прямо вказує, що в 1076 рік хіджри (1665 – 1666 рр.) «вбігли від калмиків аділь-ногаї». У цьому випадку «аділь-ногаї» означає волзькі, від Аділь, Ітіль, як тюрки називали р. Волгу. Означені племена оселились в Аккерманській землі в 1665 р. і не входили до складу буджацьких татар. Відмовившись від виконання наказу султана Мехмеда IV про переселення до Криму, вони заключили з буджацькими татарами військовий союз. За

свідченням Евлія Челебі, військо ногайських та буджацьких татар під проводом ногайця Аділя вступило у битву із кримсько-османським військом під Аккерманом у 1665 р. де зазнало поразки [30, § 499, 500].

Переселення ногайців до Криму відбулося після знищення значної частини народу. Про буджакців нічого не сказано, можливо, вони залишились у Буджаці. Про долю переселених ногайців відомо з роботи все того ж Евлія Челебі. Коли хан привів з Аккерману ногайський народ, «їх записали в так звані беш-евлі і розмістили по селищах на землях Криму». Евлія Челебі звернув увагу на характер господарства ногайців: «ногайські племена окрім газавату займаються землеробством, тобто вони є селяни. Вирощують вони здебільшого просо».

Можливо, якась частина ногайців перейшла в османське підданство у першій половині XVII ст., як вважали А.Д. Бачинський та А.О. Добролюбський [38, с. 86]. Проте підстави для масового переселення ногайців на захід з'явилися не зразу, а після того, як їх значно потіснили калмики. Вперше це сталось в 1637 р., потім ближче до часу згаданої військової сутички. Отже щодо Буджацької землі, то ногайці переселились туди пізніше подій 1665 р.

Населення Буджацької землі у XVI–XVII ст. складали татарські угруповання, які були територіальною спільнотою. Тому й сучасники розрізняли татар, головним чином, відповідно до місць їхнього проживання. Показово, що у Хотинській мирній угоді 1621 р. між Османською імперією та Польщею у пункті другому перелічені: «татари добруджанські, білгородські, тягинські, кілійські, очаківські, кримські» [25, с. 190].

Отож, складання майбутньої окремої області почалося з формування її осередків. Протягом двох перших сторіч османського володарювання землі межиріччя Дністра та Дунаю зазнали радикальних змін. Особливого значення набула державна адміністративна і демографічна політика, наслідком якої стала поява нових міст,

населених пунктів, фортець та вакуфів. Пусті землі цілеспрямовано поповнювалися переселенням з інших теренів імперії та східних територій. Сформувалася нова етнічна мережа заселення краю. Провідна роль у розвитку регіону належала, як і у попередній молдавській період, містам Кілії та Аккерману. У XVI ст. землі Аккерманська, Кілійська та Ізмаїльська, що були підпорядковані султану, утворили структурну цілісність, що стала підґрунтям формування окремої області. Трохи пізніше поруч з ними набула чинної єдності четверта адміністративна структура – Буджацька татарська земля, яка складала частину юрту кримського хана.

РОЗДІЛ 4

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОБЛАСТІ БЕССАРАБІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ

В документальних джерелах назва Бессарабія щодо земель межиріччя Пруту і Дністра лише у XVI ст. Німецький історик Ганс Леунклавій зауважив: «Бессарабія суто крайня сторона Молдавії, що простирається до Чорного моря, у якій знаходяться фортеці Кілія та Монкастро і ця назва надана Бессарабії від бессів, які мешкали деколи у Фракії». Цієї версії дотримувалися численні автори XVI ст. – Антоніо Бонфіній, Станіслав Сарницький, Матей Претор, пізніше Д. Кантемир [16, с.184]. Але вже на середину XVIII ст. вона похитнулась. Нову версію було викладено німецьким істориком Й. Тунманном біля 1770 р. Він пов'язав назву землі Бессарабії та її мешканців, бессарабців, з ім'ям куманського князя Бессараба [27, с.54]. Третю версію про походження цієї назви розробив наприкінці XIX ст. Б.П. Гаждеу, якій виводив її з імені румунської династії Басарабів. Вчені кінця XIX – XX ст. так чи інакше, поділяли, головним чином, другу та третю версії. Вивчення назви Бессарабія породило численну літературу, але до цього часу єдиної думки з цього питання немає.

Історіографи XV – XVI ст. вживаючи назви «бессарабська земля» і «Бессарабія», завзято пов'язували походження її найменування для Дунай-Дністровського межиріччя не з династичним ім'ям Басараб, а з родоплемінним ім'ям «бесси». Імовірно, цьому послугувала видана 1482 р. мапа Клавдія Птолемея, на якій землі бессів позначено понад устям Дунаю. Іншим було припущення авторів XVI – XVIII ст., що бесси – один з народів лівого берега Дунаю, який перейшов до дельти, і там змішався з бастарнами [16, с.185].

Й. Тунманн навів ретроспективне повідомлення анонімного гнєзнінського архідиякона з посиланням на Баско та Зоммерсберга. Його хроніка писалася біля 1395 р., і під 1259 р. у ній згадувались «besarabeni», тобто бессарабці, люди князя Бессараба. На думку Й. Тунманна, ці бессарабці – комани, що мешкали в Бессарабії. Історик переносить на землю півдня Дунай-Дністровського межиріччя реалії інших місць. Автор порівнював Татар-Бунар, маленьке місто біля р. Когильнік, з Кара-Буною (Карбона, Карвуна, грецьк.). За сучасними уявленнями Карбуна XIII ст. була розташована на західному узбережжі Чорного моря і являла собою центр Каварнського деспотату – деспотату Добруджі або «Огузської держави».

Наступні свідчення відносяться до волоського воєводи Басараба. Його ім'я зафіксоване в угорських документах 20–30 рр. XIV ст. Басараб – засновник правлячої династії та держави Угровлахії або Волощини, пізніше (кін. XVI – XVII ст.) відомої в літописах як Цара Роминяска (Румунська країна).

Можливо згадати куманське походження угорської королеви Ержебет, син якої, король Угорщини Ласло IV Кун, носив прізвисько за походженням матері. Таке ж походження мали засновники болгарських правлячих династій Тертер і, ймовірно, Асень. Л. М. Гумільов зазначив, що «половецькі красуні були матерями багатьох руських князів, у тому числі й Олександра Невського» [62, с. 173]. До цього переліку можна включити й Басараба.

У XIV ст. ім'я Бесараб (Басараб) затвердилося у волоській землі. За ім'ям засновника, іноземні джерела, зокрема, польські, стали називати саму землю Бессарабською. С. Грушевський пояснював, що Бессарабією за ім'ям своїх господарів з династії Басарабів називалися землі Гірської Волощини – «*Valahia Montana*», звідки походить назва Мунтенія [59, с. 178]. У хрісовулі воєводи Івана Мирчі 1390 р. лемберзьким (львівським) купцям [9, с. 104-106] зафіксовано, що тутешні воєводи угро-влахійські

та запланінські розпоряджалися у своїх землях від Залізної брами до Браїлова, а далі за Дунай – «землі турецькі» [59, с. 60]. Але момент перенесення назви на іншу землю М.С. Грушевський не розглядав.

Дані хронік, а також грамот містять інформацію про співвідношення назв володінь з конкретними правителями, де обов'язково вказані їх титули. Титулатура може слугувати допоміжним джерелом для розгляду володінь цього періоду. За титулом волоського воєводи Івана Мирчі зроблено висновок про його володіння дунайським лівобережжям на схід від р. Прут аж по Чорне море. Ф. Брун навів титул Мирчі в угоді 1390 р. з польським королем Владиславом проти Сигізмунда [6].

За угодою із султаном Баязидом I та після нікопольської поразки європейських військ у 1396 р. Мирча залишився володарем Добруджі. Це підтверджує його титул 1399 р., який був повторений у 1406 р. Цей же титул зафіксовано у договірній грамоті Івана Мирчі з Владиславом в 1403 р.: «Великіа воєвода і самодержець, господар вьсеі земі Басарабської та запланінським країнам і багатьом турським містам пан» [20, с. 322]. Під турськими містами тут розуміються міста Добруджі та Тристра. Таким чином, повторена частина титулу 1390 р.

Володіння Мирчою землями Добруджі було ліквідовано султаном Мехмедом I у 1416 р., коли кордони османської імперії впритул наблизилися до Дунаю. Син Мирчі Михайло Мирча та його спадкоємець Дан II, носили більш непоказний титул: «воєвода мунтянський». Проте, на відносність достовірності «титулярних» відомостей вказує титул волоського господаря Влада Дракули у хрисовулі 1433 р.: «ми, вьсеі земі Угроволоської навіть і великого мора обладох, паче же і на Угорьської землі Омлашу та Фагарашу херцегъ». Титул цей був актуальний у вельми обмежений час. Титули інколи продовжували містити те, що фактично його носію не належало. На цей час Добруджею володіли турки, і тому не ясно, які саме землі поєднували Волощину з морем.

Назва Бессарабія використовувалася всередині Угроволощини та за її межами для позначення країни з XIV до початку XVI ст. Так, молдавський воєвода Стефан I у грамоті від 6 січня 1395 р. склав присягу королю Польщі виступати «проти короля Оугорського, проти воєводи Басарабського, проти турок» [9, с. 126-127]. У привілеї Олександра Доброго львівським купцям від 6 жовтня 1408 р. вказана зона вільної торгівлі «А до Оугор і до Бесарабъ». Назви «Басарабська земля» та «Молдавська земля» використані у підтверджувальній грамоті 1503 р. Стефана III монастирю Путна щодо циган, які йому належали [26, с. 22].

У 1465 р. молдавський господар Стефан III зайняв Кілію разом із землями по лівий берег Дунаю. Сягнувши берега Дунаю та усієї лінії чорноморського узбережжя між гирлами Дунаю та Дністра, Молдавія набула максимальних розмірів. На той час уся земля межиріччя мала назву Молдавія або Мала Волощина.

Султан Баязид II (Дервіш) захопив фортеці Кілії і Білгорода у 1484 р., й вони з довкіллям були приєднані до турецької провінції Румелія. З Кілією – частина понад Дунаєм, яка нещодавно належала Угорщині та Волощині. З Білгородом – південно-східна частина межиріччя, що раніше звалася Параталасія та Помор'я. Захоплення не було визнано в Європі. Автори тих часів, згадуючи міста Кілію та Білгород, як і раніше називали їх молдавськими або волоськими. На той час Молдавію ніколи не називали Бессарабія.

Закріплення та поширення цієї назви за північно-східним прикордонням Румелії від Дунаю до Дністра здійснила європейська картографія. На географічних мапах ця назва з'явилася раніше, ніж у писемній традиції, майже на півсторіччя. У другій половині XV ст. в Європі були видані мапи, що включали північно-західне Причорномор'я. На мапі фра Мауро (1459 р.) землі межиріччя Дністра і Дунаю по Карпатські гори позначені як *Olahia pizola* – Мала Волощина. На захід

від неї – *Ulahia granda* – Велика Волощина з містом Кампулонг (Кимпулунг). Перша країна відповідає Молдавії, друга – Волощині.

На «Новій мапі Середньої Європи» видання Марко Бенвентано під редакцією Бернарда Ваповського 1506 р. в основі також закладено птоломіївську мапу. Землі межиріччя позначені як Волощина, нанесені міста *Mocastro/Bialograt* на Дністрі і ближче до Дунаю – *Istropolis* [77, с. 52]. Назва Бессарабія на цих мапах відсутня.

Однією з перших мап, на якій позначена назва Бессарабія є «Мапа Молдавії» Георга Рейхерсторфа 1541 р. Але назва ця розміщена між р. Прут та «Весоре лакус»; це місце можна ідентифікувати з оз. Ялпуг. За Я.Р. Дашкевичем вона датована 1551 р. Мапа Г. Рейхерсторфа у частині Дунай-Дністровського межиріччя має схожість з мапою «Польща та Угорщина» С. Мюнцера з його «Космографії» 1540 р. Дельта Дунаю також починається від оз. Ялпуг, званого Росоне. Назву Бессарабія розміщено поміж дельтою Дунаю та оз. Обідово. Поміж устями Дунаю та Дністра позначені міста *Bialogrod* та *Kilia*. За іншими даними ця мапа – 1550 р. Цю ж мапу опублікувала Т. Люта як мапу Н. Кузанського у виданні Якоба Ангелуса 1478 р.

На «Малі України» Г.Л. де Боплана біля 1648 р. назва Бессарабія відсутня. Територія від лінії Сіміл – Копанка на Дністрі до моря позначена як Буджак. За обрисом вона відповідає приблизному контуру тогочасної Бессарабії.

З кінця XVII ст. область Бессарабія позначена на багатьох географічних мапах. На мапі Н. Сансона «Панування Турецької імперії в Європі» 1696 р. (Британська бібліотека) як *Bessarabia* позначена територія, що охоплює Тигину (Бендер), Білгород/Аккерман, Облущицю, а у південно-східній частині між гирлами Дністра та Дунаю виокремлено землю «Буджацьких татар».

На «Малі України» М. Штеттера *Bessarabia* включає Ренієненський та Бялогородський санджаки на північно-західному березі Чорного моря.

На «Мাপі України» Й-Б. Гомана Bessarabia знаходиться у південно-східній частині межиріччя Дністра та Дунаю з дублюючою назвою «Буджацькая Татарія» [77, с. 58-61 мапа].

Картографічні матеріали частково заповнили прогалину у джерелознавчій базі між відомостями початку та кінця XVI ст. Також вони допомогли уточнити дату появи назви Бессарабії у межиріччі Дунаю та Дністра у межах другої чверті XVI ст. Лише згодом назва Бессарабія почала застосовуватися у писемних джерелах, коли її стали вживати європейські автори кінця XVI – XVII ст. Тоді було складено уявлення про Бессарабію у південній частині Дністровсько-Прутського межиріччя. Воно й прислужилося базою для майбутніх дослідників.

Процес набуття імені не був миттєвим, він тривав біля чверті сторіччя. Це знайшло відображення в історичних свідченнях: наративних джерелах та географічних мапах. Використання назви Бессарабія у перші десятиліття XVI ст. для позначення Волощини супроводжувалось відсутністю на той період його ужитку у працях, що якимось чином торкались регіону.

Однак, паралельно цьому, з останньої чверті XVI ст. зафіксовано вживання назви Бессарабія щодо регіону в офіційних європейських матеріалах і географічних та історичних трактатах. Наприклад, у нотатках про відносини між Польщею та Молдавією апостоличного протонотарія Джуліо Ружієрі з архіву Ватикану задіяні вислови «la Bessarbia sino Kyli», «Bialogrodo et Kyli nella Bessarabia». Марцин Бронеvський в «Описанні Татарії» 1595 р. згадує «частину нижньої Молдавії або Волощини, яка раніш називалася Бессарабією» [5, с. 335].

У XVII ст. згадки про Бессарабію почастишали. Якуб Собеський, «воеводич люблинський, комисар Речи Посполитої» в «Історії Хотинського походу» 1621 р. згадував Гусейн-пашу – «правителя прикордонної Бессарабії та блюстителя брам палацу». А також Кантемира-мурзу – «правителя Силістрії та Бессарабії» [22, с. 54, 73].

Сам Гусейн-паша, бейлербей Силістри, повідомляв, що козаки на 18 чайках, спустившись Дніпром, розорили «бессарабські селища» [25, с. 32]. У «Відомостях про похід до Криму Михайла Дорошенка» (1628 р.) фігурує «Кан-Темир мурза, який володів південною частиною сучасної Бессарабії від Аккермана до Кілії, тобто так званим Буджаком» [22, с.153]. Звідси видно, що назва Бессарабія у XVII ст. була прийнята і османцями, і європейцями.

Визначення анонімного географа початку XVII ст. з «Geographia Blaviana» видання 1662 р., навів М.І. Петров у кінці XIX ст. : «Бессарабія, східна частина Молдавії, простягається до Чорного моря... є та сама, яку Халкокондила називає Істрією, третьою областю Волощини, тоді як інші називають Богданією та Молдавією, тому що Істр (Дунай) впадає тут в море шістьма великими гирлами» [87, с.91]. М. І. Петров засвідчив, що «турецько-татарська Бессарабія поступово розростаючись завширшки, та особливо вздовж, з півдня на північ, зайняла до першої чверті XVIII ст. майже увесь простір, який займає й сьогоднішня Бессарабія, і тільки з заходу та південно-західного боку місцями не доходила до Пруту, межуючи з того боку молдавськими поселеннями та Кігачським лісом з його войовничим населенням» [87, с.96].

Назва Бессарабія спочатку була пов'язана із землями дунайського пониззя, а назва Буджак – зі степом. У турецькому джерелі першої половини XVIII ст. сказано: «Країна Буджак являє собою вхід до Великого степу Хейхат» [10, с. 143]. Згідно свідчень джерела 1740 р. «Буджак – це окрема від Молдавії країна, раніше називалась Сераб... Межує на сході із Чорним морем, на півночі з Дністром, на півдні – з Дунаєм, на заході – з Молдавією» [10, с. 142]. У назві Сераб та її розташуванні проглядається Бессарабія XVI ст.

І. Г. Кіртоаге пов'язав «туранську назву Буджак» з районом «ханських сіл» по Дністру та прилеглому степу. Він навів фразу з турецько-польської угоди 1630 р., де згадані «юртхани з Буджака и

Чубурчиу» [67]. Є підстава вважати, що Буджак, який був названий поруч із Чубурчиу, відомим татарським селом на Дністрі, є населеним пунктом, про який писав у 1770 р. Й. Тунманн як про містечко Буджак на Дністровському лимані. На його думку, саме воно було спочатку головним містом буджацьких татар на місці молдавського села [27, с.57].

Географічне поняття Буджак, так само, як і Бессарабія виявилось рухливим. Воно поширювалося на територію межиріччя Дністра та Дунаю із зайняттям степової зони татарським та ногайським населенням. Трансформацію змістовності топоніму Буджак відбито в картографії. Найбільш ранній приклад – згадана вище «Мапа України» Г.Л. де Боплана 1648 р., на якій у межиріччі Дністра та Дунаю виокремлено провінцію «Budziak». Вона включала великі населені пункти: Аккерман або Білгород, Кілія Нова, Сіміл, Татар-барлат (Татар-Бунар). На Дністрі – Паланка та шість сіл по Копанку [2, мапа-вкладинка]. Згідно ж бопланівському описові «Буджак – це рівнина, розташована між Білгородом та Кілією». Якщо виходити з даних цієї мапи Буджак практично співпадав з Бессарабією, трохи недобираючи її західну частину біля Сімілу (Ізмаїлу). Прилягаючі землі останнього сягали оз. Ялпуг, на мапу не нанесеного. На північ від Буджаку і р. Бодени (Ботни) та р. Бик у межиріччі Дністра та Пруту позначені землі «Loca Deserta», тобто незаселені. Вони включали і нижню течію р. Ботни, де у подальшому виникне буджацька «столиця» Каушан.

Додамо, що на «Мапі України» Г.Л. де Боплана Молдавію позначено як Волощину. За описом автора до Волощини відноситься дунайський порт Галас, який насправді належав Молдавії. Напис «Молдавія», зроблений великим шрифтом для позначення країн, розміщений понад Дунаєм на захід від р. Серет, де позначений Кампулунг – давня волоська столиця. Насправді ж тут розташована Волощина. Сама плутанина не дивна, бо споріднені воєводства багатьма авторами змішувалися і в більш пізній період.

У додатку до українського видання Г. Л. де Боплана 1990 р. у прим. 194 сказано, що «згідно географічної номенклатури того часу, прийнятній в Україні та в Західній Європі», Волощиною звалось Молдавське князівство. Та за джерелами в географічній номенклатурі того часу зазвичай було прийнятим називати Волоське воєводство Волощиною або Великою Волощиною, а Молдавію – Молдавією або Малою Волощиною.

Цікаво, що імені власного Буджак не використовував Евлія Челебі. Для нього степ має загальну назву Хейхат. Втім він часто писав про буджацьких татар, які живуть у степу між Ізмаїлом та Аккерманом, а також залучаються до військових дій під Очаковом [30, § 107, 115, 195]. Імовірно, справа полягала у тому, що на той час Буджак розуміли дуже широко і навіть окремо від регіону.

Наприклад, П'єр Шевальє в роботі 1663 р. розглядав Буджак як частину Малої Татарії: «...Буджак, тобто країна між Дністром та Борисфеном, аж до Дона, або Танаїса, на море, що зветься Ель Забаш, або Палюс Меотидський...» [31, с. 56]. Як видно, це зовсім інший Буджак, оскільки степ між Дунаєм та Дністром до нього не входить. Він належить до Малої Татарії, володіння Кримського ханату. Назву Буджак тут використано для позначення степових просторів усього Причорноморського пониззя.

Та все ж топонім Буджак затвердився у XVII – XVIII ст. за Бессарабією. Спочатку він позначав її частину, із часом став її синонімом. На мапах XVI ст. назву Бессарабія друкували великим шрифтом. Наприкінці XVII ст. більш великим шрифтом надруковано назву Буджак або Буджацька Татарія, а поруч, нижче, більш дрібним – назву Бессарабія. Провінція Буджак у південно-східній частині дністровсько-дунайського межиріччя дублюється назвою Бессарабія на «Мапі України» Й/-Б. Гомана [77, с. 60-61, мапа].

Поширення назви Буджак на більшу територію почалося у другій половині XVII ст. з масовим поселенням у степу ногайців. Цей процес продовжився і у XVIII ст., коли Буджак вже займав простір центральної частини межиріччя, за виключенням поріччя Пруту. Сучасне тлумачення назви дає Я. Р. Дашкевич, за яким Буджак – країна (від турецького *bucak* – кут), низинна рівнина, степ між долішньою течією Дністра та дельтою Дунаю і берегом Чорного моря (від цього й назва «кут») з містами Аккерман та Кілія.

На період володіння південною частиною території межиріччя Дунаю та Дністра молдавськими воєводами у XV ст. цілісності цієї області не простежується. Більша частина її площини залишалася незаселеною. Кілійській та білгородській осередки понизь Дунаю та Дністра були мало пов'язані поміж собою аж до останньої чверті XV ст., проте вони започаткували формування майбутньої області. Тільки по завоюванні краю Османською імперією в 1484 р. процес об'єднання цих двох районів, який тривав приблизно півсторіччя, завершився. Та це ще не означало завершення формування області Бессарабія. Формування її територіального простору відбувалося і у XVII ст., і на протязі наступних віків. За XVI та XVII ст. було визначено кордони земель Кілії та Аккерману. Бессарабія залишалася у складі провінції Румелія понад дві з половиною сотні років. Та її відмінність від суто османських земель була очевидна для сучасників.

У період XVI – XVII ст. була створена розгалужена мережа населених пунктів краю з розвинутими шляхами сполучення. Окрім міст і фортець, її складали татарські та рідше волоські села. Найближчу округу Аккерману, Кілії, Ізмаїлу займали турецько-татарські села. Проте джерела, які про це згадують, дуже рідко вказують їх назви. При тому деякі з сіл були достатньо великими і мали ґрунтовні споруди (не тільки глинобитні оселі), мечеті та постійні двори, тобто більш розвинену інфраструктуру. Евлія Челебі характеризував такі села як «добре

влаштовані». Й проживали у них не кочовики, як це вважається за деякими публікаціями [38, с. 86], а селяни, на що вказує рід їх господарчих занять.

Більшість історично відомих сіл регіону були спочатку татарськими, тобто заснованими в османський період. Із джерел відомо існування поруч із татарськими окремих волоських сіл, що відомі за джерелами. У західній частині регіону вони були розташовані на берегах оз. Ялпуг. У північно-східній частині – вздовж правого берегу Дністра вище паланки Яник-Хісар до Бендера.

Для заселення території Дунайсько-Дністровського межиріччя османською адміністрацією використовувалася як міграція, так і депортація окремих груп населення. У першу чергу, це стосувалося різних тюркських угруповань. Великого масштабу набули пересування та переселення у XVII ст. Ногайські племена активно почали заселявати Буджацьку землю лише з другої половини XVII ст. Їх недовговічні селища з «плетених мазанок та землянок», без подвір'їв, городів, розкидані по «великому просторові без усякого ладу», не залишили помітних змін ні в ландшафті, ні в структурі регіону. Від них збереглися залишки їх центрального містечка Каушані, деякі археологічні рештки селищ та тюркські топоніми.

Ситуація, що склалася у містах і відома за указами султана Баязида, свідчить про радикальні зміни соціального устрою. У першу чергу, це торкнулось відносин власності, коли були усупільнені всі будівлі. Пізніше їх стали здавати в оренду. У другу – помінялось соціальне становище різних суспільних верств. За Евлія Челебі, наприклад, у Кілії турецькі купці та работоргівці складали місцеве заможне населення. «Молдавани, волохи, а інколи і руси» були реая [30, с. 159].

З часом торгова ніша міст наповнилася османськими купцями, серед яких власне турки складали незначну кількість. Більшу частину

стану купців та судновласників, як і раніше, становили греки, євреї та вірмени. У XV і протягом усього XVI ст. султани, починаючи з Баязида I і включаючи Селіма II, заохочували імміграцію євреїв, гнаних з країн Західної Європи. Євреї розселялися не тільки в Константинополі та Салоніках, але й у різних містах Причорномор'я.

У перше століття османського володарювання чисельність населення краю у цілому була невеликою. Та вже з другої половини XVI ст. становище почало поступово змінюватися. Помітні переміни відбулися по воєнній кампанії султана Сулеймана 1538 р. Вони потребували не менш значних людських ресурсів. Для укріплення знову надбаних володінь перші хвилі переселенців були спрямовані з території Османської імперії. У середині XVII ст., коли відбувалися військові події, з місцевих християн було створено зазначене Евлія Челебі 20 тисячне військо. За умов припущення одного воїна на родину, п'ятикратне збільшення може скласти приблизну кількість християнського населення районів Кілії та Ізмаїлу, звісно, включаючи і міське населення.

Також слід враховувати, що у джерелах зустрічається перебільшення числа військ османцями, як вважається, з метою залякати супротивника. Та навіть із врахуванням цього, чисельність християнського населення в регіоні виходить чималою. Щоправда, про християнські села в районі Кілії інформації не знайдено. Та оскільки християни беззаперечно проживали у самій Кілії, то це не виключено й для околиць. Зростання у краї кількості немусульман у XVII ст. відбулося навіть на складі гарнізонів фортець. Як зазначив польський посол князь К. Збараський, після епідемії 1622–1623 рр. на узбережжі Чорного моря у турецьких селищах всі, кому вдалося вижити, з переляку (перед мором) порозбігалися, і було дозволено приймати в середовище воїнів циган, євреїв, греків тощо [25, с. 157].

Міста регіону у Силістрійському єялеті були значними: Аккерман займав друге місце після Силістри, Кілі Нова – третє, нарівні з Варною. Не дивлячись на те, що відсоток немусульманського населення був достатньо високий, міста в цілому мали східний вигляд, характерний для балканської частини Османської імперії. Цьому сприяла побудова чималої кількості мечетей, мінаретів, громадських та приватних будівель, ринків, караван-сараїв на східний зразок тощо [81, с.32].

Взаємодія та взаємовпливи різних етнічних культур посилювали позитивний розвиток суспільного життя. Специфіка подібного стану пов'язана з етнічним розвитком самих турок-османів. У XV ст. вони ще не склалися як народність, а являли собою конгломерат кількох десятків народів Малої Азії та Балкан. Турецькі племена тільки наприкінці XV ст. з кочовиків перетворилися на осілих хліборобів та ремісників, і сформувався турецький феодалізм.

«Tremor turcorum» – жах турецької навали, що охопив Європу у XIV – XV ст., за наступні століття у повсякденному житті згас. Життя та стосунки по завоюванню налагоджувалися. А. Кримський відзначив навіть туркофільство в Європі часів Сулеймана Пишного з боку православних греків, католицьких німців, французів, поляків [75, с. 217].

В османських та європейських документах застосовувались адміністративні назви «Аккерманський санджак» або «Санджак Білгороду», що зафіксовано навіть у картографії. У джерелах зустрічаємо: «Кілійський каза», «нахіє», потім «Каза Ізмаїлу», але частіше за всього «земля» або «землі». Назва звичайно відповідала статусу земель регіону. «Санджак» як адміністративна категорія узгоджується з поняттям «земля». До того ж, є яскраві приклади такого вживання. Тому коректніше заангажувати термін «земля», у значенні, у якому його вжито, наприклад, Д. Кантемиром [16, с. 184]. Терміном, що поєднав землі, включаючи Аккерманську, Кілійську, а згодом Ізмаїльську та Буджацьку, стала територіальна обласна назва Бессарабія. У XVII ст. вона стала також

називатись Буджаком. Спочатку Бессарабію складали лише Аккерманська, Кілійська, та Ізмаїльська землі, пізніше до неї стали відносити й Буджацьку татарську землю. З цим назва Буджак на деякій час набула значення еквівалентного назві Бессарабія.

ВИСНОВКИ

Розгляд історико-географічних умов розвитку регіону між гирлами Дунаю та Дністра показав, що використання природних ресурсів призвело до складання певної системи господарювання, в якій поєднувалися землеробство та садівництво і виноградарство, скотарство та різні промисли, від рибного і соляного до заготівлі хмизу. Особливості географічного розташування у пониззях великих рік Дунаю та Дністра, морське узбережжя на південному сході та малосприятливий для постійного мешкання посушливий степ на півночі, сприяли своєрідній відокремленості краю від сусідів.

Вивчення процесу розвитку земель між гирлами Дунаю та Дністра з кінця X ст. до кінця XV ст. доводить, що історичний процес у краї відзначався напруженістю внутрішньої та зовнішньої ситуацій. Землі регіону розвиваються як рубіжний простір між Руссю та Візантією, Золотою Ордою і Болгарським царством та ін. Ця особливість має принципове значення для формування територіальних структур регіону. На цьому тлі з середини XIV ст. проходило також утвердження молодої країни Молдови.

У молдовський період край ще не складав єдиного цілого через політико-економічні, природно-географічні та інші обставини. Міста Білгород і Кілія спершу утворювали два окремих осередки тяжіння поліетнічного населення. Історично вони розвивались незалежно один від одного. Боротьба великих європейських держав Польщі та Угорщини за володіння причорноморськими містами-портами і вихід до Чорного моря не увінчалася успіхом.

У боротьбі за Кілію гору узяла Молдова. Цей фактор визначив опанування півднем межиріччя Дністра та Дунаю. Успіх воєводи Олександра затвердив його онук Стефан III, який не тільки повернув

«град Келія», але й вимурував нову фортецю на лівобережжі дунайської дельти і закріпив позиції Молдовського господарства в цьому районі. З побудовою фортеці розпочалося активне засвоєння молдованами земель на лівобережжі Дунаю від р. Прут до Чорного моря, яке призвело до певного розмежування кордонів. Але Молдові не судилося залишитись тут надовго.

Протилежністю містам був степ, що майже на двісті кілометрів відокремлював придністровський і придунайський центри. Степ довго залишався незаселеним осілою людністю. Вивчення процесу заселення степу між гирлами Дунаю та Дністра в післяординський період, незважаючи на обмаль писемних джерел, аналіз історичної ситуації, припускає присутність у степу залишків тюркських угруповань. Серед них ретроспективно розрізняються татари добруджанські та аккерманські – давнє степове населення, майбутні буджакці.

Кілія та Білгород були, на погляд багатьох авторів, «бастіонами європейської цивілізації» на шляху перетворення Чорного моря в «турецьке озеро». Серед міст Причорномор'я Білгород та Кілія були середніми. Але для Молдови, завдяки набуттям виходу до Чорного моря й збільшенням міжнародної торгівлі, звісно, дуже важливими.

Вивчення політико-адміністративної та економічної історії виявило, що складання майбутньої окремої області почалося з формування її осередків. Протягом двох перших сторіч османського володарювання землі межиріччя Дністра та Дунаю зазнали радикальних змін. Особливого значення набула державна адміністративна і демографічна політика, наслідком якої стала поява нових міст, населених пунктів, фортець та вакуфів. Пусті землі цілеспрямовано поповнювалися переселенням з інших теренів імперії та східних територій. Сформувалася нова етнічна мережа заселення краю. Провідна роль у розвитку регіону належала, як і у попередній молдовський період, містам.

У XVI ст. відновились економіка міст Кілії та Аккерману, розширилась їх округа. Впродовж XVI–XVIII ст. на їх підґрунті утворились територіальні структури, які визначені терміном «земля». Кожна земля мала свої особливості розвитку. Аккерманська земля як прикордонна зазнавала більшого, ніж сусідні території впливу змін зовнішньої політики, що гальмувало її розвиток. Постійний тиск на неї здійснював кримський ханат, насамперед присутність ханських, а час від часу, і султанських військ. Цей чинник перешкоджав покращенню її добробуту і стабільності.

У кращому стані перебували багаті Кілійська та Ізмаїльська землі, значну частину населення яких складала немусульманська людність. Економіка їх розвивалась завдяки транзитному характеру портів Кілії та Ізмаїла, розвинутим рибному промислові, хліборобству, тваринництву. У них вироблялась продукція на експорт, із чим пов'язане запровадження в регіоні ярмарків. Прибуток приносили й невільницькі ринки.

Трохи пізніше поруч з ними набула чинної єдності четверта адміністративна структура – Буджацька татарська земля, яка складала частину юрту кримського хана.

Перша відома Буджацька орда, що пов'язана із діяльністю ногайців Кантемир-мурзи у 20–30-ті рр XVII ст., не мала відношення до Буджацької татарської землі. Орда діяла в регіоні на османській частині, і не довше півтора десятка років. Після її знищення кримцями у XVII ст. такого утворення як Буджацька орда в регіоні не простежується. При цьому в Буджацькій землі продовжували мешкати татари, керовані своїми мурзами під головуванням кримського сераскер-султана. Згодом до них додався ряд інших племен, які постійно поповнювалися спорідненими групами з-за Дністра.

Появі назви Бессарабія передував час, коли край не мав власної назви, у будь-якому разі джерела її не зберегли. У 1540-ті рр. назва

Бессарабія застосована вперше в європейській картографії для земель Дунай-Дністровського межиріччя, що знаходилося під османською владою. Це позначення поєднало кілійські та аккерманські землі. Воно використовувалося й у наступних виданнях мап. В останній чверті століття воно почало вживатися в наративних європейських пам'ятках. Бессарабія входила до османської провінції Румелія в складі Кілійського та Аккерманського (Бендерського) санджаку зі степовою зоною поміж ними до берега моря. Водночас зберігались старі назви Молдавія та Волощина (Мала).

З початку XVII ст. відмічено перше письмове використання назви Буджак для степу межиріччя. На середину століття Г. Л. де Бопланом виокремлено турецьку провінцію Буджак. Наприкінці століття джерелами зафіксована земля Буджацька Татарія.

Використання подвійного найменування: Тартарія буджаків (або Буджацька Татарія), що є еквівалентом «Буджацька земля», та Бессарабія поєднують поняття Бессарабія й Буджак. В європейській картографії назва Бессарабія використовувалася поряд з назвами такого рівня як Молдавія, Подолія, Булгарія, Румелія. Це виокремлює Бессарабію від Молдавії й навіть від Румелії, до якої вона належала в адміністративному плані.

Дослідження політичного та територіального співвідношення назв Бессарабія та Буджак у XVI–XVII ст. виявило поступове заміщення європейської назви на східну. Все ж таки завершальної заміни імені землі Бессарабія на Буджак не відбулося і назва Бессарабія збереглася. Назву Буджак вживали меншою мірою.

У процесі утворення окремої області суттєвими виявилися релігійні та мовні процеси в поліетнічному середовищі Бессарабії. Особливого значення для розвитку регіону набули чинники поліетнічності, багатомовності населення, мирного співіснування

кількох конфесій, взаємодії та взаємовпливів різних культур тощо в межах Бессарабії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Алеппский П. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского Главного архива М-ва иностранных дел) / пер. с араб. Г. Муркоса. Вып. 1: От Алеппо до земли казаков. Москва : Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1896. X, 156 с.
2. Алеппский П. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского Главного архива М-ва иностранных дел) / пер. с араб. Г. Муркоса. Вып. 5: Обратный путь: Молдавия и Валахия, Малая Азия и Сирия. Результаты путешествия. Москва : Университетская типография, 1900. X, [1], 245 с., карта.
3. Археолого-историко-этнографические описания Буджака: статьи 1884 года с комментариями и иллюстрациями / отв. ред. и авт.-сост. И. В. Сапожников; авторы: В. Кондрацкий, Н. Ерошенко, Д. Бельбенко и др. Одесса : Бондаренко М. А., 2023. 240 с.
4. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / пер. з фр. В. Косика. Львів : Мета, 1998. 179 с.
5. Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). Т. VI. Одесса, 1867. С. 333–367.
6. Брун Ф. Путешествия и посольства господина Гилльберта де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399–1450 гг. // ЗООИД. Т. III. Одесса, 1853. С. 433–465.
7. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. Київ : ДНВП «Картографія», 2006. 208 с.

8. Гваньїні О. Хроніка про татарську землю. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. 70 с.
9. Грамоти XIV століття. Пам'ятки української мови. Київ : Наукова думка, 1974. 256 с.
10. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Москва : Наука, 1964. С. 131–161.
11. Д'Асколи Э. Д. Описание Черного моря и Татарики составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Кафы, Татарики и проч. 1634 г. / пер. Н. Н. Пименова, прим. А. Л. Бертье-Делагарда // ЗООИД. Т. XXIV. Одесса, 1902. С. 89–180.
12. Джанов А. В. Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг. По данным книг массарии Каффы // Сугдейський збірник. Вип. 3–4 (VIII). Київ, 2021. С. 163–462.
13. Джанов А.В. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг. По данным книг массарии Каффы // Сугдейський збірник. Вип. 2 (VIII). Київ, 2019. С. 79–373.
14. Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссійскому краю / [публ.] архимандрит Антонин // ЗООИД. Т. VI. Одесса, 1867. С. 445–473.
15. Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов / [публ.] А. Негри // ЗООИД. Т. I. Одесса, 1844. С. 379–392.
16. Кантемир Д. Описание Молдавии: Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка / сост. и общая ред. Н. Л. Сухачева; предисл. А. Ешану и П. Балмуша; подготовка текста С. Д. Клейнер и Н. Л. Сухачева; пер. с лат. А. В. Андреева и Е. В. Шевцовой; коммент. В. Ешану и А. Ешану. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2011. [4] с., 1 л. портр., 434, CDVI с.
17. Книга законов султана Селима I / публ. текста, пер., ком. и предисл. А. С. Тверитиновой. Москва : Наука, 1968. 158 с.

18. Книга хоженій. Записки русских путешественников XI–XV вв. / сост., подгот. текста, пер., вступ. статья и коммент. Н. И. Прокофьева. Москва : Сов. Россия, 1984. 448 с.
19. Літопис Самовидця / ком. Я. І. Дзири. Київ : Наукова думка, 1971. 207 с.
20. Материалы для истории Молдавии; грамматы: 1) Воеводы Стефана 1395 г., 2) В. Ивана Мирчи 1403 г., 3) его же, 4) В. Ильяша 1434, 5) В. Богдана 1510 года / [публ. Н. Мурзакевич] // ЗООИД. Т. IV. Одесса, 1858. С. 322–330.
21. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1 : XVI ст. / Михаил Литвин, Б. де-Виженер, Л. Горецкий, Э. Ляссота; пер. К. Мельник ; под ред. В. Антоновича. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. III, 136 с.
22. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2 : Перв. половина XVII ст. / Ф. Евлашевский, Я. Собеский, С. Окольский [и др.]; пер. К. Мельник ; под ред. В. Антоновича. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. 438, [3] с.
23. Молдо-Влахийские грамматы, хранящиеся в Бессарабии / [публ.] Н. Мурзакевич // ЗООИД. Т. IV. Одесса, 1858. С. 331–344.
24. Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну) / пер. з османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського; студії О. Галенка. Київ : Вид-во Жупанського, 2016. 288 с.
25. Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов / пер. с кыпчак., турецк., польск. и нем. Москва : Наука, 1984. 213 с.
26. Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / сост. Ф. А. Грекул; АН СССР, Институт истории СССР. Москва : Наука, 1976. 152 с.
27. Тунманн. Крымское ханство. Симферополь : Таврия, 1991. 96 с.
28. Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича) / упоряд. О. Є. Мальченко; Культурний центр «Хортиця». Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. 84 с.

29. Цамблак Г. Житие Иоанна Нового // ЗООИД. Т. IX. Одесса, 1875. С. 149–160.

30. Челеби Эвлия. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / отв. ред. А. С. Тверитинова; сост. А. Д. Желтяков; предисл.: А. Д. Желтякова, Л. С. Тверитиновой, В. В. Мавродина; Институт народов Азии. Москва : Изд-во восточной литературы, 1961. 338 с.

31. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію; другою розвідкою про перекопських татар / пер. с франц. вид. 1663 р. Київ : Томіріс, 1993. 222 с.

32. Lunardi G. Le monete delle colonie genovesi. Genova : Società Ligure di Storia Patria, 1980. 317 p. (Atti della Società Ligure di Storia Patria, nuova serie», XX/1). URL: <https://core.ac.uk/reader/362206710> (дата звернення: 15.05.2023).

Монографії та статті

33. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба (1300–1600) / пер. з англ. Київ : Критика, 1998. 286 с.

34. Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков / ред. Дзагурова В. Г.; М-во высшего и среднего образования РСФСР; Дагестан. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Саратов : Издательство Саратовского университета, 1961. 269, [2] с.

35. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70 роки XVII ст. Київ : АН УРСР, 1961. 299 с.

36. Аствацатуров Г. О. Почему молчал Боплан? // Stratum plus : Культурная антропология и археология. 2000. №5. С. 440–442.

37. Балух А. В. Влияние польско-турецкого соперничества второй половины XVII в. на военно-политическую ситуацию в Карпато-Днестровском регионе // В поисках сущности : Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева = In search of the essence : Essays in honourof Nicolai Russev on the occasion of his

60th birthday / Ун-т высшая антропологическая школа ; сост. и отв. ред.: М. Е. Ткачук, Г. Г. Атанасов. Кишинэу : Stratum Plus, 2019. С. 413–423.

38. Бачинский А. Д., Добролюбский А. О. Буджакская орда в XVI – XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма. Кишинев : Штиинца, 1988. С. 82–94.

39. Бертъе-Делагард А. Л. К вопросу о местонахождении Маврокастро́на «Записки готского топарха» // ЗООИД. Т. XXXIII. Одесса, 1919. С. 1–20.

40. Божилов И. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. София : БАН, 1979. 219 с.

41. Бруяко И. В., Сапожников И. В. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV – начала XIX вв.) // Stratum plus : Культурная антропология и археология. 2000. №5. С. 443–451.

42. Бурачков П. О. О записке Готского Топарха // Журнал Министерства народного просвещения. 1877. № 8. С. 199–252. URL: <https://www.calameo.com/read/0031207386fc33593cc87> (дата звернення: 10.06.2023).

43. Бырня П. П. Из истории молдавского Белгорода – Четатя Албэ // Аккерманские древности. Вып. 1. Белгород-Днестровский, 1997. С. 107-126.

44. Бырня П. П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.). Кишинев : Штиинца, 1984. 206 с.

45. Войтович Л. В. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст. // Дриновський збірник. Т. V. 2012. С. 207–213.

46. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів : Ін-т українозн. ім. І.Крип'якевича НАН України, 2014. 478 с.

47. Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2008. Вип. 2. С. 30–39.

48. Войтович Л. Візантія та Галицьке князівство в Нижньому Подунав'ї у XII ст. // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Вип. 3. Одеса : ВД «Паллада», 2009. С. 202–213.
49. Войтович Л. Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Дрогобич : Коло, 2011. Вип. 14–15. С. 37–60.
50. Войтович Л. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. Вип. 3. С. 201–212.
51. Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття : науково-популярне видання. Київ : [б. в.], 2013. 143 с.
52. Галушко К. Ю. Украинские пределы: Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века : научно-популярное издание. Киев : [б. и.], 2014. 143 с.
53. Гизер С. Н. Кочевое хозяйство Буджакских ногайцев (особенности хозяйственно-культурного типа) // Записки історичного факультету Одеського державного університету. Вип. 9. 1999. С. 41–50.
54. Гонца Г. В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI века. Кишинев : Штиинца, 1984. 150 с.
55. Гордеев А. Ю. Картография Черного и Азовского морей: Ретроспектива. Период 1500–1600 гг. Киев, 2006. 422 с.
56. Гордеев А. Ю. Картография Черного и Азовского морей: Ретроспектива. Период 1600–1700 гг. Киев, 2006. 383 с.
57. Гордеев А. Ю. Картография Черного и Азовского морей: Ретроспектива. До 1500 года. Киев, 2006. 200 с.
58. Гордеев А. Ю., Терещенко А. О. Топонімія узбережжя Чорного і Азовського морів на картах-портоланах XIV–XVII століть. Київ; Одеса : Фенікс, 2019. 710 с.

59. Грушевський М. Історія України-Русі. Т. IV : XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ : Наукова думка, 1993. 535 с.
60. Грушевський М. Історія України-Русі. Т. VI : Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ : Наукова думка, 1995. 667 с.
61. Грушевський М. Історія України-Русі. Т. VII : Козацькі часи – до року 1625. Київ : Наукова думка, 1995. 624 с.
62. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Москва : Мысль, 1989. 766 с.
63. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 28–44.
64. Джанов О. Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відомості та матеріальні залишки XIII–XV ст. // Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. III: До 700-річчя проголошення Кафи головною генуезькою колонією в Криму / ред. кол. Г. Папакін (голова) та ін. Київ, 2017. С. 10–38.
65. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. Киев : Наукова думка, 1986. 137 с.
66. Карашевич І. В. Аккерман в межах військово-ленної системи османської імперії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 21, ч. II. С. 361–365.
67. Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под Османским владычеством (1484–1595). Кишинев : Штиинца, 1992. 104 с.
68. Козачок О. Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини-другої половини XII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. Вип. 17. С. 7–14.
69. Козачок О. Б. Галицьке князівство і повстання болгар у середині 80-х років XII ст. // Дриновський збірник, 2019. Вип. 10. С. 141–149.
70. Козачок О. Б. Проблема сусідства Галицького князівства та Візантії у середині – другій половині XII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / ред.

кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. Дрогобич : Коло, 2017. Вип. 19–20. С. 64–79.

71. Козачок О. Нижнє Подунав'я в політиці Візантії та Галицького князівства у XII столітті // З історії західноукраїнських земель / [наук. редактор і упорядник Ірина Орлевич]; НАН України, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2015. Вип. 10–11. С. 3–12.

72. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (кон. XIII – XIV вв.). Киев : Наукова думка, 1986. 128 с.

73. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: (ист. строительства). Кишинев : Stratum Plus, 2012. 411 с.

74. Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.) / за ред. А. В. Федорука. Одеса : Чорномор'я, 2018. 312 с.

75. Кримський А. Історія Туреччини. Київ, Львів : ОЛІР, 1996. 288 с.

76. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / перекл. з фр. Яреми Кравця. Львів : Літопис, 2007. 350 с.

77. Лепявко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) // Запорозька спадщина. Вип. 12. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2001. 64 с.

78. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха» (Документ о русско-византийских отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.) / под ред. С. Д. Сказкина. Москва : Изд-во МГУ, 1957. С. 114–130.

79. Луговий О. М. Візантійські послы у Снятині 1415 року // Стародавнє Причорномор'я. Вип. XII / голов. ред. І. В. Немченко. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 332–339.

80. Луговой О. М. Григорий Цамблак и первое упоминание о Хаджибее // В поисках сущности : Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева = In search of the essence : Essays in honourof Nicolai Russev on the occasion of his 60th birthday / Ун-т высшая антропологическая школа ; сост. и отв. ред.: М. Е. Ткачук, Г. Г. Атанасов. Кишинэу : Stratum Plus, 2019. С. 341–348.

81. Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. Москва : Наука, 1991. 261 с.
82. Мэнуку-Адамештяну Г. Нашествия печенегов на Нижнем Дунае (1027–1048 гг.) // *Stratum plus* : Культурная антропология и археология. 2000. №6. С. 345–361.
83. Паламарчук С. В. Город Измаил: начальные этапы истории // *Stratum plus* : Культурная антропология и археология. 2000. №5. С. 452–458.
84. Паламарчук С. В. Забытая земля: историческая область Бессарабия : Монография. Одесса : Астропринт, 2008. 288 с.
85. Паламарчук С. В. Тюрки Буджака в эпоху позднего Средневековья // *Степи Европы в эпоху средневековья: Сб. науч. ст. / гл. ред. Евглевский А. В.; Ин-т археологии НАН Украины; Донецкий гос. ун-т. Т. 1. Донецк : ДонГУ, 2000. С. 361—368.*
86. Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев : Штиинца, 1981. 190 с.
87. Петров Н. И. [Историческое описание] // Бессарабия. Историческое описание : с 3-мя фототипиями, 53-мя гравюрами и картой / посмерт. вып. ист. изд. П. Н. Батюшкова. Санкт-Петербург : Тип. Т-ва «Обществ. Польза», 1892. С. 1–177.
88. Плахонін А. Північно-Західне Причорномор'я в Нухат «ал-муштак» ал-Ідрісі: спроба географічного аналізу історичного джерела // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів. На пошану академіка НАН України Валерія Андрійовича Смолія. Число 5: Історіографічні дослідження в Україні. Ч. 1: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / відп. ред.: М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук; НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2000. С. 449–459.
89. Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии. XIII–XV вв. Кишинев : Штиинца, 1979. 202 с.

90. Руссев Н. Григорий Цамблак в Молдове: факты и догадки // *Relațiile moldo-bulgare. Personalități marcante. Învățămînt și știință*, 1-2 august 2011, Cahul. Cahul : Tipografia «Centrografic» SRL, 2011. P. 8–14. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/8-14_18.pdf (дата звернення: 10.06.2023).
91. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. Москва : Международные отношения, 1982. 240 с.
92. Середа А. Силистренско-Очаковский еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие / Българска Академия на Науките; Институт по история. София : Дио Мира, 2009. 262 с.
93. Скориляс І. Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // *Ruthenica*. Київ, 2009. Т. 8. С. 120–137.
94. Советов П. В. Цена иноземного господства: формы экономической зависимости Молдавии от Османской империи // *Stratum plus : Культурная антропология и археология*. 2000. №6. С. 138–145.
95. Сосса Р. І. Історія картографування території України: Підручник. Київ : Либідь, 2007. 336 с.
96. Тихомиров М. Н. «Список русских городов дальних и ближних» // *Исторические записки*. Т. 40. Москва, 1952. С. 214–259.
97. Черкас Б. «Живий степ»: населення Великого степу Європи часів пізнього Середньовіччя // *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія / за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті*. Київ : К.І.С., 2020. С. 79–108.
98. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). Кишинев : ARC, 2001. 214 с.
99. Шлапак М. Е. Самая загадочная надпись Белгород-Днестровской крепости // *Stratum plus : Культурная антропология и археология*. 2000. №6. С. 260–265.

100. Шлапак М. Оборонительная система Молдавского княжества (XIV–XVIII в.в.) // *Dunărea – Nistru: Anuar*. 2017. № 5. С.100–109.
101. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1990. 580 с.
102. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Київ : Наукова думка, 1991. 570 с.
103. Căzan I. Cartografia în secolele XVI–XVII – de la reprezentare simbolică la știință. Studiu de caz: Dunărea de Jos, Marea Neagră și Dobrogea în atenția Casei de Austria // *Dobrogea: coordonate istorice și arheologice*. Iași : StudIS, 2016. P. 135–166.
104. Hryszko R. Obraz Kilii – kolonii genueńskiej nad Dunajem w świetle akt notarialnych Antonia di Ponzò z lat 1360–1361 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 2000. Nr 127. S. 9–25. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/277288/hryszko_obraz_kilii_kolonii_genuenskiej_nad_dunajem_2000.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.08.2023).
105. Papacostea Ș. Les Génois et la Horde d’Or : le tournant de 1313 // *Chemins d'outre-mer: Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*. Paris : Éditions de la Sorbonne, 2004. P. 651–659. URL: <https://books.openedition.org/psorbonne/3990#> (дата звернення: 10.08.2023)

Інтернет-ресурси

106. Байцар А. Українські землі на західноєвропейських портуланах (XIV–XVI ст.). URL: http://baitsar.blogspot.com/2017/06/blog-post_19.html (дата звернення: 29.08.2023).
107. The Barry Lawrence Ruderman Map Collection. URL: <https://searchworks-lb.stanford.edu/view/jw357py5564>
108. Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154 n. Ch., Charta Rogeriana <https://www.loc.gov/resource/g3200.ct001903/?r=0.518,0.346,0.063,0.039,0> (дата звернення: 29.08.2023).